

ANGLIAI
ERZSÉBET

MAKKAI LÁSZLÓ

ANGLIAI ERZSÉBET

ÉLETEK ÉS KOROK

SZERKESZTI: H. BALÁZS ÉVA

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

MAKKAI LÁSZLÓ

ANGLIAI ERZSÉBET

AKADÉMIAI KIADÓ, ©

BUDAPEST 1967

LEKTORÁLTA: JÓNÁS ILONA

500145

ELAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1967

Printed in Hungary

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Könyvtár 644 /196 8 SZ.

BEVEZETÉS

Tudor Erzsébet uralkodásának fél évszázada alatt Anglia történetében döntő változások mentek végbe. 1558-ban az angol királyság harmadrendű hatalom volt, épülőfélben lévő flottája még a Csatornán sem uralkodott, nemesekből és parasztokból alkalmilag összetoborzott milíciája nem mérkőzhetett a kor nagy zsoldoshadseregeivel, s a nemzetközi Politikában csak mint a spanyol Habsburgok csatlósa szerepelt. Franciaországi hódításainak utolsó hírmondóját, Calais-t éppen elveszítve, nemcsak az európai kontinensről szorult ki, hanem a brit szigetnek is csak déli felére kényszerült: északon a skót királyság független, sőt ellenséges szomszéd volt. Az ír szigeten

az angol hódítás éppen csak hogy megvetette a lábát, de még korántsem törte meg az őslakosság ellenállását. A négy-millió lakosságú Anglia egyetlen jelentős — igaz, nagy exportot lebonyolító — ipara a posztókészítés volt, de csak félkészítményt produkált, melynek kikészítésében a fejlettebb németalföldi iparra szorult. Az angol bányászat és kohászat az európai kontinens nagyvállalkozásaihoz és azok technikai fejlettségéhez képest gyermekcipőben járt. A szerény méretű és kisszámú angol hajók csak a hazai partok mentén közlekedtek, s még a Csatornán túlra is ritkán merészkedtek; Anglia külkereskedelmének oroszlánrészét a német Hanza bonyolította le.

1603-ra Anglia még nem a tengerek ura és még nem a szén és vas országa, de

már útban van, hogy azzá legyen. A korábbi kisszerűség és elmaradottság már a múlté. A spanyol hatalom felett aratott diadal kiemelte Angliát ebből a helyzetből s a nemzetközi politikát még mindig meghatározó spanyol—francia vetélkedésben már ő a mérleg nyelve. Flottája, ha a közben felnövekedett hollandi tengeri hatalommal még nem is mérkőzhetik, de a tengerek régi urainak, spanyoloknak, portugáloknak fölébe kerekedett. Írország felett biztosított uralma és Skóciával létrejött dinasztikus uniója megszilárdította területi bázisát, azt a természetes erődöt, amelyről visszahull minden ellenséges támadás, s amely egyben kiindulópontja az óceánokat átszelő, Amerika, Afrika és Ázsia partjainál egyre sűrűbben megjelenő angol hajóknak. Ezek a hajók

nemcsak a hazai vizekről szorították ki a német Hanzát, hanem — a hollandiakkal osztozkodva — annak nemzetközi kereskedelmét is elsajátították. Fedélzetükön a világszerte rettegett angol vaságyúk, a hazai nehézipar hirtelen kifejlődésének hangos hirdetői, egy technikájában és szerkezetében megújult, tömegszükségleteket kielégítő posztóexport szállítmányait védelmezik. Anglia a tőkés fejlődés élére került, s a világtörténet élén haladt a következő három évszázadban is.

A nagy változás korát, mely egyben az angol renaissance és Shakespeare kora is, az angol történetírás Elisabethan age-nek, „erzsébeti” korszaknak nevezi, ezzel is érzékeltetve azt, a kortársak és az utókor által egyaránt vallott meggyőződést, hogy Erzsébetnek döntő szerepe volt

Anglia „erzsébeti” felvirágzásában. De már akkor és később is hangzott el ellenvélemény. Az egyén és a társadalom kölcsönhatásának bonyolult kérdése körül a viták ritkán lángoltak fel olyan hevesen, mint Erzsébet és az „erzsébeti” kor kapcsolatának elemzése során. A történelmet szép kezeivel szuverén módon formáló tündérkirálynő és a történelem által szinte tehetetlenül tovaragadott, az eseményekre megkésve, akkor is reszkető vonakodással reagáló koronás vénkisasszony két véglete közt hullámszik az angol történészek nagy részének véleménye. Mondanunk sem kell talán, hogy mindkét véglet hamis, már a közös elméleti kiindulópontban is, amennyiben mereven szembeállítják az egyént és a társadalmat. A valóságban az egyén éppúgy alkotója,

mint alkotása a történelemnek, s minél inkább gyermeke valaki a mának, annál inkább szülője a holnapnak. Tudor Erzsébet, erényeivel és hibáival együtt, jellegzetes képviselője volt az angol renaissance-nak, s ezért lehetett annak tevékeny alakítója, ezért tartja őt mindmáig az angol köztudat a „legangolabb” uralkodónak. Férfiakat megszégyenítő céltudatosságával, nőiességének vitatóit megszégyenítő női megérzéseivel egyaránt azokat a megoldásokat találta meg a történelem által sűrűn feltett nehéz kérdésekre, amelyek a maga biztonsága és Anglia jövője számára az egyedül helyeseknek bizonyultak.

A VÉRPAD ÁRNYÉKÁBAN

A maga biztonsága és Anglia jövője Erzsébet számára, s alattvalói számára is úgyszólván már születésétől kezdve összeforrott. Bármilyen bombasztikusan is hangzik a mai fülnek, kénytelenek vagyunk Erzsébet életének első fejezetét a vérpad árnyékába állítani, ami az akkori Angliában nem romantikus frázis, hanem magától értetődő valóság volt. A XV. század második felét kitöltő „rózsák harcából”, a féktelenül tomboló feudális anarchiából Tudor VII. Henrik (1485—1509) csak úgy tudta kiemelni Angliát, hogy sorra küldte vérpadra a lázongó nagyurakat. Fia és utódja, VIII. Henrik (1509—1547) alatt a hóhérbárd továbbra

is fontos, sűrűn alkalmazott kormányzati eszköz maradt. Nem egy angol főúri családban fordult elő, hogy a XVI. század folyamán apa, fiú és unoka sorra fejükkal fizettek politikai ambícióikért. Erzsébet anyja, Boleyn Anna azért került vérpadra, mert elkövette azt a politikai hibát, hogy fiú trónörökös helyett leányt szült királyi férjének.

1533. szeptember 7-én harangzúgás és ágyúdörgés adta tudtára a londoniaknak az örömhírt, hogy királyi gyermek született. VIII. Henrik fiút várt, hiszen ezért vált el a már öregedő Aragóniai Katalintól, V. Károly császár és spanyol király nagynénjétől, s vette feleségül az angol főnemesi családból származó szép udvarhölgyet, Boleyn Annát. A váláshoz a spanyol hatalomtól függő pápa nem adta

beleegyezését, amire Henrik azzal válaszolt, hogy 1534-ben elszakadt a római egyháztól, s önmagát nyilvánította az angol egyház fejének. A király nem értett egyet a reformáció hitelveivel, az újonnan alakult anglikán államegyház dogmái és szertartásai lényegében a régiek maradtak, annál hamarabb utat talált azonban Angliában a reformációval együtt járó szekularizáció: az egyházi vagyon kiséjítése. Mivel az egyház püspöki szervezete fennmaradt, Henrik csak a feloszlatott szerzetesrendek birtokait kobozta el, ezek viszont az angliai egyházi vagyon kétharmadát tették ki. Háborúi és fényűző építkezései a zsákmányt hamarosan elnyelték: 800 000 font értékű földet a földéhes középnemeseknek és kereskedőtökéseknek eladott, kétannyit

pedig eladományozott arisztokratáknak, hogy elkötelezze őket az új egyházpolitikai irányzatnak.

Angliában ekkor már a mezőgazdaság egyre inkább tőkés vállalkozássá alakult. Régóta folyt a falusi közföldek elfoglalása és bekerítése a földesurak által, s a korlátozott birtokjogú parasztok elűzése földjeikről. Az elpusztult parasztgazdaságok, néha egész falvak helyén juhnyájak legeltek, amelyeknek gyapjából tőkés vállalkozók tönkrement kézművesekkel és föld nélküli zsellérparasztokkal posztót szövettek. Nem ok nélkül beszéltek a kortársak „emberevő juhokról”: csak a kivitelre kerülő posztóhoz 10 millió juh gyapját használták fel évente a XVI. század közepén. Ahogyan fogyott a mezőgazdasági és növekedett az ipari

népesség (London lakossága a XV. század végétől a XVII. század közepéig ötven évenként megkétszereződött), úgy kezdett a tőkések figyelme a gyapjútermelés mellett a mezőgazdaság egyéb ágaira, elsősorban kenyérgabona és ipari növények termesztésére irányulni. A földesurak gazdagparaszti és polgári bérlőknek adták ki földjeiket, s ezzel maguk is érdekeltté váltak a tőkés termelésben. A kolostori birtokok elkobzása nagyszerű alkalom volt a rajtuk élő parasztok elűzésére, földjeiknek bérletekké változtatására. Nem egy kolostor textilmanufaktúrává alakult, ahol a nincstelenné vált parasztok bérmunkásokként dolgoztak. A reformáció ezzel az angol társadalom polgárosodó elemeinek szívügye, nemzeti érdeke lett, hiszen a római egy-

ház kebelébe való visszatérés egyet jelentett volna a kolostori vagyon visszavételével.

Erzsébet a „reformáció leánya” volt, s ha apjának csalódást is jelentett, az angol közvélemény őbenne látta a biztosítékot, hogy Henrik halála után nem a buzgó katolikus Mária, Aragóniai Katalinnak immár törvénytelennek nyilvánított leánya s vele a katolikus reakció kerül a trónra. A király azonban nem látta biztosítva dinasztiája jövőjét, s mikor Boleyn Anna második, immár fiúgyermeke halva született, elveszítette türelmét, s a szerencsétlen asszonyt házasságtöréssel vádolva, 1536-ban kivégeztette, hogy újabb házasságot köthessen. Erzsébet még nem volt hároméves, s elérte nővére sorsa: őt is törvénytelennek nyilvánított-

ták, s az udvartól távol, egy királyi birtokon töltötte korai gyermekéveit.

A harmadik házasság végre meghozta, ha az anya, Seymour Johanna életének árán is, a várva várt trónörököst. Edward herceg születése után Henrik fokozatosan megenyhült leányai iránt. Mikor az újabb házassági viharok Clèves-i Anna hercegnő eltaszításával, majd Boleyn Anna rokonának, Howard Katalinnak kivégeztetésével elvonultak, s az öregedő király a hatodik feleség, Parr Katalin tapintatos papucskormányára alá került, a kitagadott hercegnők is visszatérhettek az udvarba. 1544-ben, anélkül, hogy a törvénytelenységüket kimondó határozatot visszavonta volna, Henrik Máriát és Erzsébetet Edward gyermektelen halála esetére trónörökösi joggal ruházta fel; s

gondoskodott arról is, hogy Erzsébet ennek megfelelő nevelést kapjon.

A humanizmus térhódítása Angliában a nőnevelést is kiforgatta középkori igénytelenségéből. Míg azelőtt a főrangú nőket is csak az írás-olvasás meg a vallás alapelemeire, inkább a varrótű és a főzőkanál, mint a toll forgatására tanították, a humanista pedagógia megnyitotta előttük az új műveltség egész kincsesházát. Ha az olyan kékharisnyák, mint Morus Tamás tudós leányai, vagy a legképzettebb humanistákkal vetekedő Lady Jane Grey, a suffolki hercegnő, VIII. Henrik húgának unokája, kivételek is voltak, az előkelő családok hovatovább elengedhetetlennek tartották, hogy leánygyermekük legalább belekóstoljanak a latin, sőt görög auktorokba s valamennyi-

re beszéljék a kor két divatos nyelvét, az olaszt és a franciát.

Mikor Erzsébet először vett kezébe könyvet, az angol humanizmusnak Colet és Morus nevével fémjelzett, konzervatív-katolikus erasmista első hulláma már megtört VIII. Henrik erőszakos beavatkozásán. Központja, Oxford elszigetelődött, s előretört a protestáns színezetű cambridge-i irányzat. Ennek vezére, John Cheke lett Edward trónörökös nevelője, nagynevű kollégájának, Roger Aschamnak egyik kiváló tanítványára, William Grindallra pedig Erzsébet nevelését bízták. A kis hercegnő ekkor már tudott valamicskét olaszul és franciául, s a latin grammatika alapjait is elsajátította. Grindall keze alatt a tehetséges gyermek gyorsan haladt s bele-

kapott a görögbe és a spanyolba is. Nevelőjétől nemcsak szép humanista írást és Melanchton *Loci communes*-e alapján reformátori hitelveket tanult, hanem a nagy tanítómester, Ascham iránti rajongást is. Talán már ekkor megismerkedett Ascham másik kiváló tanítványával, William Cecillel, aki később kormányzatának vezető politikusa, mindvégig legfelsőbb munkatársa lett. Grindall korai halála (1548) után Erzsébet, aki akkor már az özvegy királyné, Parr Katalin házában élt, magát Aschamot kívánta nevelőjének, s ez egy évre ott is hagyta cambridge-i tanszékét, hogy értő kezeivel az utolsó csiszolásokat is elvégezze az ő szellemében alkotott művön. Az eredménytől el volt ragadtatva. Erzsébetben — írta barátjának,

Sturmnak — „szépség, forma, okosság és szorgalom egyesülnek . . . s gondolkozásában nincs női gyöngeség”.

Ascham lelkesedése nem az udvaronc hízelgése, hanem annak az örömnak a megnyilvánulása volt, amit a vérbeli pedagógus érez, ha eszményei a tanítványban életre kelnek. *Az iskolamester* című híres könyvében Ascham a klasszikus irodalmi műveltséget a modern nyelvek ismeretével párosítja, s nem szobatudósokat, hanem a Castiglione által megrajzolt sokoldalú „udvari embert” akar nevelni. Ezért helyesli a sportokat, a táncot, a zenét, nemcsak mint időtöltést, hanem mint az egyéniség kiteljesítésének eszközeit. „Sohasem voltam sztoikus a filozófiában vagy anabaptista a vallásban — írja —, hogy ellenezzem

a természetes vidámságot, kedvességet és játékoságot, hacsak mindez nem megy a törvény, a mértékletesség és a jó rendrovására.” Nos, Erzsébet művelt és ékes-szólvó volt, szerette a könyveket, verselgett, szívesen vadászott, táncolt és átlagon felüli tehetséggel játszott a kor divatos hangszerén, a virginálon. Semmi sem állt távolabb tőle, mint a világfájdalom vagy a vallási fanatizmus, s a vidámságból, kedvességből, játékoságból késő öregkorában sem fogyott ki. De Aschamtól többet, életbölcsséget is tanult. Elsősorban önmérsékletet, a renaissance életöröm káros túlcsoordulásától való óvakodást, nem felejtve el mesterének konzervatív protestáns hangolású megbotráncozását azok fölött, akik az akkori Európa Szodomájában, Itáliában tett

„tanulmányútjukról” mint disznók, szamarak és farkasok térnek vissza. S tanult tőle józan óvatosságot, életgyakorlattá téve azt az elvet, amelyet a mester, a könyvből és a tapasztalatból való tanulást összehasonlítva, az előbbi javára mondott ki: „szerencsétlen hajós az, aki mesterségét sok hajótörésből tanulja meg”. Ha van jelmondat, amely Erzsébet későbbi államraisonját tökéletesen jellemzi, akkor Aschamnak ez a pedagógiai receptül szánt mondása az.

Az életvidám, pergő nyelvű fiatal lány alaptermészetének teljesen megfelelt Ascham világias, inkább csak színezetében reformátori, lényegében azonban renaissance gondolkodása, mely megóvta őt attól, hogy királyi öccse, VI. Edward (1547—1553) rövid uralkodása idején

a kontinensről Angliába özönlő, s itt Isten kálvinista szabású országát felépíteni akaró reformátorok hatása alá kerüljön. A gyermek király körül torzsalkodó nagyurak pártharcai azonban veszedelmes hullámokat vertek s ezeken Erzsébetet is hajótörés fenyegette. A kormányzást a király egyik nagybátyja, Edward Seymour, Somerset grófja ragadta magához, de öccse, Thomas, ez a daliás, hetvenkedő fenegyerek, nem elégedett meg a főadmirálisi ranggal, hanem uralomra tört. Eszközül Erzsébetet akarta felhasználni, s feleségül kérte. Minden jel arra mutat, hogy Erzsébet, akit — szellemi fölénye ellenére vagy éppen azért — később is ellenállhatatlanul vonzott az intellektus kárára túláradó férfiasság, szívesen vette az udvar-

lást, de Seymour ellenfelei megakadályozták a házasságot. A főadmirális ekkor az özvegy királynét, Parr Katalint vette feleségül, de a házában élő Erzsébettel is folytatta flörtjét, ami Katalint féltékenységi jelenetekre és Erzsébet elköltöztetésére készítette. Feleségének hirtelen halálával Seymour elvesztette ambícióinak bölcs fékezőjét, megpróbálta rábeszélni a gyermek királyt, hogy neki adja át az uralmat, s újra kezdte megkörményezni Erzsébetet. A hatalom átvételére összeesküvést szervezett, de kérkedő fecsegésével önmagát leplezte le, és a főrendű vádlottak siralomházába, a Towerbe zárták.

Pöre során egyre gyakrabban került elő Erzsébet neve, akiről a királyi tanácsban is nyíltan beszéltek, hogy viszonya

volt Seymourral és részese volt az összeesküvésnek. Társalkodónőjét és udvarmesterét, majd őt magát is vallatóra fogták. Erzsébet sírt, dühöngött, esküdözött, érvelt, először mutatva be a közélet színpadán a higgadt okfejtésnek és a viharzó érzelmeknek azt a szeszélyesen gomolygó színjátékát, amellyel zavarba, majd kétségbe ejtette s végül leszerelte vitapartnereit. Végül is nem sikerült bizonyítékot találni ellene s övé maradt az utolsó szó: fensőbbiséges hangon figyelmeztette a királyi tanácsot, hogy elvégre ő a király testvére, s a tanácsnak kötelessége ország-világ előtt megvédelmezni az ő becsületét. Ascham meg lehetett elégedve tanítványával, de mihelyt a vihar elvonult, igyekezett megszabadulni e veszélyes megbízatásától. Visszatért

cambridge-i tanszékére. 1568-ban bekövetkezett haláláig megmaradt Erzsébet atyai barátjának, s gyakran ültek össze kedvenc auktoraikat olvasgatni.

Seymour feje 1549 egyik kora tavaszi napján lehullt s Erzsébetre immár másodszor borult a vérpad árnyéka. Életének ez az első nagy próbatétele egyben a felnőttkor küszöbe is volt számára: a felelőtlenül csapongó bakfisból ekkor lett óvatos, sőt bizalmatlan nő, aki egyszer s mindenkorra megtanulta, hogy ha élni akar, színlelnie kell. Királyi öccsével szívélyes leveleket váltott, de az udvari intrikáktól távol tartotta magát. Így nem érintette közeli Somerset grófjának bukása és John Dudley, Northumberland hercegének hatalomátvétele sem, akinek kormányzata alatt az angol reformáció

nagy lépésekben közeledett a sokak által sürgetett kálvini kiteljesedés felé. Erzsébet megmaradt a maga mérsékelt lutherizmus mellett, de azért őreá nézve is súlyos csapást jelentett VI. Edward korai halála és a katolikus Mária (1553—1558) trónra lépte.

Northumberland kétségbeesett kísérletet tett, hogy a katolikus reakció uralomra kerülését megakadályozza. Egyik fiát összeházásította Lady Jane Greyvel, és a leányágon Tudor származású suffolki hercegnőnek fegyverrel akarta a trónt megszerezni. A főrendek féltékenysége azonban a Tudor-legitimizmust segítette diadalra, s a mindenkitől elhagyott Northumberland a vérpadon végezte. Erzsébetnek a saját érdekében is Mária mellett kellett nyilatkoznia,

mert kettőjük trónöröklési joga ugyanazon az alapon, VIII. Henrik utódjelölő intézkedésén nyugodott. A koronázási menetben nénje oldalán haladt, túlságosan markáns arcvonásait, erős orrát, nagy fogait virágzó fiatalságával, ragyogó okos szemeivel és virágszirom finomságú kezeivel feledtetve, s akaratlanul is alkalmat adva arra, hogy a lapos arcú, fonnyadt, szomorú királynővel összehasonlítgassák.

S ha még csak hasonlítgatták volna! Elkerülhetetlen volt, hogy a Mária egyre nyíltabban ellenreformációs kormányzata ellen lázongó protestánsok Erzsébetbe vessék minden reménységüket, különösen miután nyilvánosságra került Máriának V. Károly bigott katolikus fiával, Fülöp spanyol trónörökösével való eljegyzése,

immár hagyományossá vált Habsburg—Tudor szövetség újabb megpecsételése szolgált. Az angol reformációt Fülöp kellemetlen, de múltó incidensnek tekintette, melyet az angoloknak maguknak kell saját érdekükben kiküszöbölniök, ha a közös francia ellenség ellen számítani akarnak a Habsburg-világhatalom támogatására. A százéves háború csak gyakorlatilag záródott le a XV. század közepén, az angol király még mindig Franciaország királyának is címezte magát, s Calais kikötőjét igényei zálogaként elfoglalva tartotta. Fülöp csak azzal nem számolt, hogy a Habsburg-hatalom hovatovább nyomasztóbbá válik Angliára, mint a francia veszély, de ez a lehetőség akkor még az angol politikusok fejében is aligha fordult meg. Fülöp ellen

azok agitáltak, akik a reformáció ügyét, főként pedig a kolostori vagyonból szerzett zsákmányukat féltették. Erzsébet sorsát Fülöp nem London, hanem Párizs hangulatát figyelve mérlegelte. A francia királyi udvar számára sem volt közömbös az angol trónöröklés. A dauphin jegyese Stuart Mária, a skót trón várományosa s egyben mint VIII. Henrik néniének unokája, minden leányági Tudor-leszármazott közül legerősebb jogú angol trónkövetelő is volt Tudor Mária és Erzsébet gyermektelen halála esetén. Ha Erzsébet áldozatul esik Mária hatalomféltségének, már csak a beteges Mária élete az egyetlen akadálya annak, hogy Valois-uralom alatt egyesüljön Franciaország, Anglia és Skócia a Habsburgok ellen. Ezt a kockázatot V. Károly császár nem vállalhatta

éppen akkor, amikor a német protestantizmus elleni harca egyre kilátástalanabbá vált s a kormányzástól való visszavonulást és birodalmának a család spanyol és osztrák ága közötti megosztását fontolgatta. Ezért Fülöpnek és a vele együtt Londonban tartózkodó császári követnek azt az instrukciót adta, hogy Erzsébet életét meg kell kímélni.

A vérpad árnyéka, mely most már őt magát fenyegette, harmadszor is elhúzódtott Erzsébet feje felől. Előbb vidékre száműzték, ahol szigorú őrizet alatt tartották, majd 1555-ben az udvarba hívták. Mária azonban nem bírta jelenlétét. Miután meghíúsult az a reménye, hogy gyermeke lehet, s Fülöpöt apja lemondása haza szólította spanyol, olasz, német-alföldi és újvilági birodalmának átvéte-

lére, a királyné nyílt gyűlölettel fordult Erzsébet ellen, akinek újból vidékre kellett távoznia. Az ország forrongott a protestánsüldözés és a királyi tanácsban mindenható császári követ által gyakorolt idegen uralom miatt, s egyik összeesküvés a másik után tört ki Erzsébet trónra juttatására. Sohasem derült ki, hogy ő magának volt-e bennük tevőleges része. Mindenesetre Mária óvakodott nyíltan fellépni ellene, mert Fülöp a távolból is védelmezte. A királyi férj még egyszer, néhány hónapra 1557-ben megjelent Angliában, akkor is csak azért, hogy belekeverje az országot Franciaország elleni háborújába. A következmény Calais elvesztése és Mária kormányzatának végleges lejáratása lett. A nagybeteg királynő halálos ágyán, meggyőződése

éppen akkor, amikor a német protestantizmus elleni harca egyre kilátástalanabbá vált s a kormányzástól való visszavonulást és birodalmának a család spanyol és osztrák ága közötti megosztását fontolgatta. Ezért Fülöpnek és a vele együtt Londonban tartózkodó császári követnek azt az instrukciót adta, hogy Erzsébet életét meg kell kímélni.

A vérpad árnyéka, mely most már őt magát fenyegette, harmadszor is elhúzódtott Erzsébet feje felől. Előbb vidékre száműzték, ahol szigorú őrizet alatt tartották, majd 1555-ben az udvarba hívták. Mária azonban nem bírta jelenlétét. Miután meghíúsult az a reménye, hogy gyermeke lehet, s Fülöpöt apja lemondása haza szólította spanyol, olasz, németalföldi és újvilági birodalmának átvéte-

lére, a királyné nyílt gyűlölettel fordult Erzsébet ellen, akinek újból vidékre kellett távoznia. Az ország forrongott a protestánsüldözés és a királyi tanácsban mindenható császári követ által gyakorolt idegen uralom miatt, s egyik összeesküvés a másik után tört ki Erzsébet trónra juttatására. Sohasem derült ki, hogy ő magának volt-e bennük tevőleges része. Mindenesetre Mária óvakodott nyíltan fellépni ellene, mert Fülöp a távolból is védelmezte. A királyi férj még egyszer, néhány hónapra 1557-ben megjelent Angliában, akkor is csak azért, hogy belekeverje az országot Franciaország elleni háborújába. A következmény Calais elvesztése és Mária kormányzatának végleges lejáratása lett. A nagybeteg királynő halálos ágyán, meggyőződése

ellenére, férje kívánságának engedve Erzsébetet jelölte utódjának. 1558. november 17-én bekövetkezett halálának hírért Anglia népe megkönnyebbüléssel fogadta.

AZ „ERZSÉBETI” ABSZOLUTIZMUS

Véres Mária uralma olyan nyomasztó emléket hagyott maga után, hogy a trónra lépő Erzsébetben nemcsak a protestáns tábor, hanem Anglia népességének vallási tekintetben közömbös vagy ingadozó többsége is a szabadítót üdvözölte. A vérmesebbek egyenesen azt várták tőle, hogy élére áll az Európa-szerte szorongatott helyzetbe került reformációnak, s szent háborút hirdet a római Antikrisztus ellen. John Knox, Skócia fanatikus reformátora néhány hónappal előbb tette közzé *Első trombitaszó a szörnyeteg nőuralom ellen* című röpiratát az angol Mária és a Skóciában leánya helyett kormányzó Guise Mária özvegy

királyné ellen, de a beígért második trombitaszót már nem szólaltatta meg, mert íme, Isten egy nőt küldött egyháza megszabadítására. Maga Kálvin is úgy nyilatkozott Erzsébetről, hogy bár helyteleníti a nőuralmat, elismeri, hogy kivételes esetekben Isten a hozzá engedetlen férfiak megszégyenítésére nőkre is bízhatja az országok sorsát.

Erzsébet egyáltalán nem érezte, hogy uralkodásának jogossága akár a genfi, akár a római pápa megerősítésére szorulna, s a reá váró feladatok legsürgősebbikét, az egyházi kérdés rendezését Genftől és Rómától egyaránt függetlenül, egyedül a maga és Anglia érdekében akarta végrehajtani. Saját meggyőződése és az ország közhangulata a reformáció helyreállítását írták elő számára, de irtózott a

kálvinista reformációnak nemcsak rideg szigorától, hanem — és főképpen — demokratikus jelszavaitól is, amelyek, mint a tapasztalatok mutatták, hol a népi forradalom, hol a feudális anarchia fegyveréül szolgáltak a monarchia ellen. A fejedelmi hatalom eszközévé szelídült lutherizmus volt az eszményképe, mert ennek kompromisszumos dogmatikája és rítusa megengedte az uralkodó egyházfőségének korlátlan érvényesülését, s emellett nem fojtotta meg a világias renaissance életörömöt, sőt még a Rómával való megegyezés lehetőségeit is nyitva tartotta.

Így gondolkozott az újjászervezett királyi tanács, a Privy Council tagjainak többsége is. A központi kormányzat e legfőbb szervének összetételébe a parla-

ment nem szólhatott bele, a tanácsosokat az uralkodó nevezte ki. A tanácson belül szűkebb kormányzótestületet alkotott a főkancellár vagy főpecsétőr, a főkincstárnok, a főkamarás és egy vagy két államtitkár; rajtuk kívül változó számú tanácsos vett többé-kevésbé rendszeresen részt az üléseken. A Tudor-hagyományoknak megfelelően Erzsébet is az arisztokrácia és a jómódú birtokos középnemesség, a dzsentri köreiből választotta tanácsosait, többnyire olyanokat, akik már VI. Edward kormányaiban is részt vettek. Legbelsőbb emberei közt egyetlen arisztokrata volt, William Paulet, Winchester márkija, egy 73 éves aggastyán, aki még 14 évig töltötte be a főkincstárnok fontos tisztségét. A kormányzat két legfontosabb posztjára két

dzsцентри-ivadék került, Nicholas Bacon főpecsétőr és sógora, William Cecil államtitkár, mindketten a cambridge-i protestáns humanizmus nagy műveltségű képviselői. A főkamarás a hűséges, kövér Thomas Parry, Erzsébet sok nehéz próbát kiállott udvarmestere lett. A titkos tanács további befolyásos tagjai Erzsébet anyai rokonságából kerültek ki: nagyanyja révén Anglia legelőkelőbb arisztokrata családjából, a Howard-nemzetségből, valamint anyja unokatestvérei, a Sackville-ek és saját unokatestvérei, a Knollys-ok és Carey-k közül.

Az Erzsébethez politikai-vallási meggyőződés és rokoni kapcsolat szoros szálaival kötődő királyi tanács teljesen egyetértett a királynővel abban, hogy mindent alá kell rendelni a fő célnak: az

új rezsim belső és külső biztonságának. A belső biztonság kulcskérdése az egyház kézben tartása volt, s ezt mind a kálvini egyházszervezet, mind a Rómától való függés megakadályozta volna, nem is beszélve arról, hogy az augsburgi vallásbéke (1555) a lutherizmus elismerésével és a kálvinizmus kizárásával megmutatta a kompromisszumnak azt az útját, amelyen járva Anglia elkerülhette a Habsburgokkal való szakítást. A külső biztonság garanciája ugyanis a Habsburgszövetség fenntartása volt. Anglia a Habsburgok oldalán még háborúban állott Franciaországgal, s fennforgott az a veszély, hogy a pápa Stuart Mária trónigényét kihasználva keresztes háborúba küldi annak francia férjét az „eretnek” angol királynő ellen. Az egyházi

kérdés rendezése ezért igen nagy körültekintéssel ment végbe; a katolikus és protestáns papság teljes kizárásával a kormány és a parlament alakította ki az új rendszert.

1559 tavaszán a parlament újra kimondotta a korona egyházfőségét, valame-lyest szelídítve VIII. Henrik „az angol egyház egyedüli földi feje” címét az egyház „egyedüli fő kormányzójának” címére, a valóságban azonban hitelvi, szertartási és bírói téren egyaránt teljhatalmat biztosítva Erzsébetnek az egyház fölött. A szertartás tekintetében a VI. Edward alatt elfogadott közös imakönyv (Common Prayer Book) mérsékeltebb változatát tették kötelezővé, kihagyva belőle az éles pápistaellenes fordulatokat, főként pedig a reálprezencia

(Krisztus valóságos teste és vére az úrvacsorai kenyérben és borban) formális tagadását, ami a kálvinizmust a lutherizmustól és katolicizmustól egyaránt elválasztotta. Fennmaradt a püspöki szervezet, valamint a katolikus szertartások, külsőségek nagy része is, úgyhogy a dogmatikai finomságokban járatlan angol átlagember a katolikus istentisztelethez képest egyéb változást, mint az angol nyelvűséget és a két szín alatti úrvacsorát, nem vehetett észre. A római egyházzal való teljes szakítás elkerülésére szolgált az is, hogy az új canterburyi érseket, Matthew Parkert olyan püspökkel szenteltették fel, akit annak idején még a pápa által elismert püspök szentelt fel, biztosítva ezzel a katolikus egyház kebelében való elvi megmaradáshoz szükséges

„apostolica successiót”. Az így létrejött anglikán államegyház rendje minden angol alattvalóra kötelező volt, a „Uniformity Act” a papságtól és a főbb világi tisztviselőktől hűségesküt követelt meg betartására, s az ellenszegülő papokat szabadságvesztéssel, a laikusokat pénzbüntetéssel fenyegette. Mária püspökei, egy kivételével, megtagadták az esküt, s tízen börtönbe, a többiek felügyelet alá kerültek. Az alsópapság és a laikusok körében nem mutatkozott ellenállás, annál kevésbé, mert hamarosan kiderült, hogy Erzsébet megelégszik a külsőséges alkalmazkodással, s nem akar „ablakot nyitni az emberek lelkébe”. Amennyire türelmes volt viszont abban, hogy az emberek mit hisznek és otthonukban hogyan ájtatoskodnak, olyan makacsul

ragaszkodott az egyház törvényes rendjének merev változhatatlanságához. 1563-ban kiadatta és hosszú huzavona után elfogadtatta a „Harminckilenc cikkelyt”, az anglikán egyháznak a kálvini és a katolikus doktrínák közt óvatosan egyensúlyozgató hitvallását, s hogy a további hitvitának elejét vegye, Parkerrel összeállította a *Homiliák könyvét*, egy prédikációgyűjteményt, mely a hitelvek taglálása helyett erkölcsi intelmeket, főleg a felsőbbség iránti engedelmességre való buzdítást adott a papok szájába.

Már az egyházpolitikai rendezés során kiderült, hogy a királynő meghallgatja ugyan tanácsosait, de végül is a maga feje szerint jár el. Még nyilvánvalóbbá vált ez akkor, mikor a királyi tanács és a parlament tiszteletteljes, de egyre sür-

getőbb kéréseket intézett hozzá, hogy menjen férjhez és biztosítsa dinasztiája jövőjével együtt Anglia nyugalalmát. Stuart Mária trónigényére és a katolikus reakciónak ezzel együtt járó veszélyére hivatkoztak, de nem nagyon leplezték a nőuralom iránti bizalmatlanságukat sem. Erzsébet válasza a parancsnak a hízélgés édes mázába burkolt keserű pirulája volt, amihez ettől kezdve mindazoknak hozzá kellett szokniok, akiknek dolguk volt vele: ő nem gyermektelen, mondotta, hiszen férjhez ment a királysághoz és minden angol ember gyermeke és rokona neki. Büszke lesz majd, ha ez áll sírfeliratán: „Itt nyugszik Erzsébet, aki hajadonként uralkodott és hajadonként halt meg.” Maga sem gondolta, hogy próféciát mond, mert ezekben a napokban

ugyancsak foglalkoztatta a házasság gondolata. De egyelőre több gondot okozott neki a nemkívánatos kérők visszatartása, mint a férj kiválasztása.

Az első kérő II. Fülöp volt, aki a maga dölyfös-alázatos modorában kijelentette, hogy bár számára csak költséget és fáradtságot jelent Anglia védelmezőjének szerepét vállalni, mégis az igaz hit engedelmes szolgájaként hajlandó Erzsébetet feleségül venni, hogy ezzel megmentse őt és országát az eretnekség mótelyétől. A spanyol házasságot azonban Véres Mária emléke egyszer s mindenkorra kompromittálta, s Erzsébet csak azért biztosította a leánykérő spanyol követet arról, hogy ha egyáltalán férjhez megy, Fülöpöt fogja előnyben részesíteni, mert még folyamatban voltak a francia—spa-

nyol—angol béketárgyalások. Mikor azután 1559 áprilisában megkötötték a Cateau-Cambrésis-i békét, amely Angliának azt a sovány kompromisszumot hozta, hogy Calais elvileg angol birtok maradt, de francia „örizetben”, Erzsébet azokat a vallási és egyéb nehézségeket kezdte emlegetni, amelyek Fülöppel való házasságát akadályozzák. Fülöp meg-sokallta a huzavonát és francia királylányt vett el feleségül, alkalmat adva ezzel Erzsébetnek, hogy ő tegyen szemrehányást: micsoda szerelem az, amely nem tud néhány hónapot várni? Fülöp végül is mentegetőzésre kényszerült, s a spanyol követnek, akit teljesen kimerítettek Erzsébet furfangos taktikázásai, jobb meggyőződése ellenére ura változatlan barátságáról és szövetséges hűségéről kellett

biztosítania Erzsébetet, akit leveleiben állandóan „az ördög lányának” nevezgetett.

A spanyol házasságot így sikerült elhárítani anélkül, hogy a spanyol szövetséget fel kellett volna áldozni, amelyre annál nagyobb szükség volt, mivel közben Franciaországban Stuart Mária férje, II. Ferenc került trónra, s a francia királyi pár nyíltan hangoztatta angol trónigényét. Anglia Calais elvesztésével meg volt fosztva kontinentális hídfőállásától, Skócia viszont a franciáknak szolgálhatott támadási bázisul a brit szigeten. Ez a veszély egészen közelivé vált 1559 nyarán, a Knox prédikációi által a katolikus abszolutizmus ellen feltüzelt skót nemes-ség felkelésével, mert Guise Mária kormányra francia segítséget kért és kapott a

„lázadó eretnekek” ellen. Észak-Anglia katolikus főnemessége csak arra várt, hogy a győztes francia csapatokkal együtt London ellen vonuljon Erzsébet uralmának megdöntésére. Erzsébet semmitől sem irtózott jobban, mint a kálvinista prédikátorok zsarnokságától és az alattvalók lázadásától, de túltette magát elvein, s önvédelemből vállalta a protestantizmus amazonjának szerepét. Előbb pénzzel támogatta a skót felkelőket, majd flottát küldött a francia csapatok átkelésének akadályozására, mindezt szemrebbenés nélkül letagadva a tiltakozó francia követ előtt. A skótok sorozatos vereségei végül is nyílt beavatkozásra készítették: sereggel vette ostrom alá az Edinburgh melletti Leith erődjét megszálló francia csapatokat. Guise

Mária halála lehetővé tette a megegyezést: a protestáns nemesekből álló új skót kormány 1560-ban megkötötte az edinburghi szerződést, mely elismerte Erzsébet angol királyságát s a francia csapatokat Skócia elhagyására kötelezte.

Mialatt a skót válság zajlott és Erzsébet első külpolitikai sikerével lezárult, lejátshódott a királynő életének nagy reményekkel induló és szomorú véget ért házassági regénye is. II. Fülöp visszalépése az újabb kérők rohamát indította meg. A svéd király, a Habsburg császár, Medici Katalin francia anyakirályné fiaikat ajánlgatták, s előkelő angol családok sarjai is pályáztak Erzsébet kezére. A királyi tanács angol férjet szeretett volna Erzsébet oldalán látni, de semmiképpen sem azt, akire a szerencse rámo-

solyogni látszott. 1559 tavaszán már nemcsak Angliában, hanem az európai udvarokban is szerte pletykálták, hogy a királynő Sir Robert Dudley-nek ajánlódotta a szívét. Dudley a Mária elleni lázadásért vérpadra került nothumberlandi herceg kisebbik fia volt, egyidős Erzsébettel, akit Mária üldözései idején támogatott, s ezért az elsőek közt kapott udvari méltóságot. A délceg lovászmester a tökéletes udvaronc mintaképe volt, nagy párbajhős és szoknyavadász, felszínes, de mutatós renaissance műveltséggel, olyan valaki tehát, aki Erzsébetet tragikus végű lovagjára, Seymourra emlékeztette s férfi eszményképét megtestesítette. Erzsébet szellemileg sohasem érezte magát alacsonyabb rendűnek a körülötte élő férfiaknál; a vakmerő bátor-

ság, a fékezhetetlen indulat imponált neki, mert ez hiányzott belőle. Dudley-t nem csupán királyi szeretőnek, hanem királyi férjnek kívánta, de a házasságnak útjában állt a feleség, Amy Robsart. Erzsébet makacs ragaszkodása választottjához, amellyel kétségbeejtette tanácsosait, talán célt ért volna, ha Amy Robsart meg nem előzi a kierőszakolt válást. 1560. szeptember 30-án kitört nyakkal, holtan találták vidéki kastélya lépcsőjének alján. Halálával legyőzte királyi vetélytársát, mert — bár minden jel szerint öngyilkosság történt — Dudley-ről még a felmentő bírói ítélet sem mosta le soha többé felesége megölésének vádját, mely Angliában suttogva, külföldön hangosan terjedt. Erzsébet meg volt győződve Dudley ártatlanságáról, s toporzékolva

követelte tanácsosaitól, hogy egyezzenek bele a házasságba. Mikor azután ezek, megszánva, de figyelmeztetve őt a várható botrányra, szabad utat engedtek neki, maga gondolta meg magát és aláíratlanul széttépte a Dudley-nek grófi rangot adományozó iratot. A papír szétszakítása nem a szerelemmel, csak a házassággal való szakítást jelentette, de így is Erzsébet életének legválságosabb pillanata volt, s életre szóló döntést eredményezett. Nem mondta ki, hogy hajadon marad, de azt kijelentette, hogy ha férjhez megy, akkor ezt nem mint Erzsébet, hanem mint királynő teszi majd. A házasság ezután politikai ütőkártyái közé került, s tudta, hogy ez az adu akkor ér legtöbbet, ha nem játssza ki. Európa legnagyobb partija volt, s ezt a tőkét nem költötte el, hanem

a kamatokból élt. Olyan áldozatot hozott ezzel, amelyet életében még sokszor megsiratott, de végül is nem találta túlzottnak azért a függetlenségért, amit cserébe kapott.

Tanácsosai, kezdeti rémüldözéseik, lemondással való fenyegetőzéseik után lassanként belenyugodtak abba, hogy valóban csak tanácsadók lehetnek mellette és nem írhatják elő döntéseit. Arra is rájöttek, hogy a gyors döntésektől, a túlságos kockázatvállalástól való húzódozása nem gyávaság, görcsös takarékossga nem fukarság, hanem bölcs előrelátás, vagy talán még annál is több: ösztönös megérzése annak, hogy adott helyzetekben meddig lehet elmenni. Mindez nem pusztán Erzsébet óvatos, bizalmatlan alaptermészetéből fakadt, hanem töké-

letesen megfelelt az angol politikai viszonyoknak is, melyeknek az uralkodó egyéni tulajdonságai szerencsésen megfelelték, részben pedig egyenes következményei voltak.

A Tudor-abszolutizmus annyiban hasonlított a kontinentális spanyol és a későbbi francia abszolutizmushoz, hogy a középkori oligarchiát sikerült erőszakkal és kedvezményekkel udvari arisztokráciává szelídítenie, annyiban viszont sajátos jelenség volt, hogy az uralkodó osztály törzsét, a birtokos dzsentrit nem tudta rendi önkormányzatától megfosztani. A dzsentrit képviselő parlamenti alsóház megőrizte a törvényhozásban való részvétel, főleg pedig a segélynek nevezett adó megszavazásának jogát. Míg a kontinens országainak adómentes

nemessége a társadalom alsóbb osztályait áldozatul dobta az állami adóprésnek, addig az angol dzscentri sikerrel védte a maga zsebével együtt a polgárságét és a parasztságét is. A közös tőkés érdekek mellett ez volt az oka annak, hogy a választói joggal rendelkező jómódú szabad parasztok (freeholder, yeomen) és a városi polgárság politikai vezetőjének ismerte el és küldte szavazatával a parlamentbe a dzscentrit. Mivel a királyi jövedelmekből állandó zsoldos hadseregre és fizetett hivatalnoki karra nem futotta, a honvédelem a dzscentriből, szabad parasztokból és városi polgárságból háború idején összehívott milíciára hárult, a helyi közigazgatás pedig a dzscentri legtekintélyesebb tagjaiból kinevezett ún. békebíróságok kezében volt. A dzscentri

hozta a törvényeket a parlamentben és hajtotta azokat végre a békebíróságokban. A parlament főrendi házában az arisztokrata családok fejei és a püspökök ültek; az alsóházzal szemben azonban lényegében csak korlátozott vétójogot gyakorolhattak, mint ahogy a grófságok élére kinevezett arisztokrata főtisztviselők is tulajdonképpen a dzsenti-kormányzat felügyeletére szorítkoztak.

Ilyen körülmények között a XVI. századi angol abszolutizmus elvileg és gyakorlatilag meglehetősen korlátozott volt. A kor politikai elméletében a fő hatalom a királyt illette, de csak a parlamenttel együtt; a szuverenitás teljessége a „királyt a parlamentben” (King in parliament) illette. Persze, nem modern alkotmányos monarchiáról van szó.

A királynak messzemenő hatalmat adott a „praerogativa”, az a kiváltság, hogy a „szabad angol ember” személyi szabadságának és vagyonának sérelme nélkül tetszése szerint kormányozzon. Azt, hogy meddig és milyen területekre terjed ki a királyi praerogativa, az angol jog nem határozta meg pontosan; Erzsébet maga ilyen területeknek tekintette a trónöröklés, a vallás, az ipar és kereskedelem szabályozását, valamint a külpolitikát s a parlamentnek ezekbe a kérdésekbe való beavatkozását igen határozottan utasította vissza. Bár a külpolitika kivételével a politikai és gazdasági élet szabályozása parlamenti törvényekkel (act) történt, a törvényjavaslatokat (bill) általában a királyi tanács dolgozta ki és nyújtotta be, a parlament tagjai ritkán

kezdeményeztek törvényeket s ilyenkor is többnyire felsőbb megrovásban részesültek a praerogativa megsértéséért.

A praerogativa értelmezése körül támadt időnkénti súrlódások alapjában nem érintették Erzsébet hatalmát, mely gyakorlatilag felért a parlamenti ellenőrzés nélküli kontinentális abszolutizmusokéval; az igazi korlátokat az anyagiak jelentették. Míg a kontinensen az abszolút uralkodók fő jövedelme az egyenes adókból származott, addig Angliában a parlamenti segély bizonytalan volt és felét sem tette ki a „rendes” királyi jövedelmeknek. Ezek a királyi birtokok hozamából, a főhűbérúri jog gyakorlásából (elővételi jog, a birtokos osztály árvái fölött gyakorolt gyámsági jog, az üresedésben lévő püspökségek

jövedelme, bíraskodási illetékek stb.) és a kereskedelmi vámokból eredtek, s Erzsébet uralkodásának elején évi mintegy 280 000, a század végén pedig 360 000 fontot tettek ki. Mivel azonban az olcsó rabszolgamunkával termelt amerikai nemesfémek Európába áradása, továbbá a mezőgazdasági termelésnek az ipar és a kereskedelem mögött való elmaradása miatt létrejött árforradalom Angliára is kiterjedt (az árak a XVI. század közepén a századelejekhez képest 33 %-kal, a század végén pedig 150 %-kal voltak magasabbak), a „rendes” királyi jövedelmek valójában nem emelkedtek, hanem csökkentek. Az udvartartás, továbbá a királyi tisztviselők és a diplomáciai kar fizetése ezeket a bevételeket teljesen felemésztette, úgyhogy

minden rendkívüli kiadás, főképpen pedig a királyok legköltéségesebb luxusa, a háború, menthetetlenül zavarba hozta a kincstárt. Már a skóciai beavatkozás adósságok felvételére kényszerítette Erzsébetet, s az 1562—1564 között a franciaországi hugenotta felkelők oldalán harcoló, de végül is kudarcot vallott angol expedíciós hadseregnek nehezen, csak királyi birtokok eladása árán előteremthető költségei végleg elvették a királynő kedvét a hadakozástól. Amúgy is hiányzott belőle a katonai dicsőség vágya, s ez a negatívum hovatovább egy tudatos békepolitika pozitívumává fejlődött. Nem hódításokkal, hanem azzal dicsekedett, hogy uralma alatt Anglia békében gazdagszik. Valóban, a spanyol támadásig eltelt negyed-

század alatt, az önmagát állandó háborúkban emésztő európai kontinens szélén Anglia a béke és a páratlan gazdasági fellendülés szigete volt.

Erzsébet abszolút monarchiáját mégsem lehet a népjóléti állam anakronisztikus elnevezésével illetni, mint azt a történészek sokszor tették. Anglia feudális állam volt s vezető rétegeinek politikája a feudális uralkodó osztály belső és külső biztonságának, zavartalan jólétének megőrzésére törekedett. S bár az ország gazdasága már a tőkés átalakulás útján haladt, a monarchia gazdaság- és társadalompolitikája egyáltalán nem a tőkés fejlődés elősegítésére, hanem ellenkezőleg: a feudális viszonyok konzerválására irányult. Erzsébet és tanácsosainak célja az arisztokrácia vezető szerepének fenn-

tartása, a dzsentrinek a nagypolitikától való lehető távol tartása és az alsóbb néprétegek féken tartása volt. A feudális rend gazdasági-társadalmi alapját az önellátó parasztgazdaság és a kisáru-termelő céhes kézművesség jelentette, ezeket rombolta a tőkés fejlődés a paraszti föld elkerítésével és kisajátításával, valamint az önálló iparúzóknak a tőkés vállalkozók bér munkásaivá süllyesztésével. A nincstelenné tett, csavargóvá züllesztett parasztok és a posztókivitel gyakori válságaiban munkanélküliségre kárhozott szövőmunkások éhséglázadásai komoly aggodalmakat okoztak a birtokos osztálynak. *Pauper ubique iacet*, mindenütt szegények vannak — így összegezte egy ízben utazásain szerzett benyomásait maga Erzsébet, s a tömegnyomor

a kor irodalmának egyik fő témája volt. Erzsébet kormánya nem a tőkés gazdálkodás előnyeit, hanem a társadalmi nyugtalanság veszélyeit tartotta szem előtt, mikor minden erővel gátat akart vetni a szerinte káros változásoknak. Sorra hozatta a parlamenttel a parasztok elűzését és a bekerítéseket tiltó rendeleteket, s azzal is a földhöz akarta láncolni a paraszti tömegeket, hogy 1563-ban kiadott inastörvényében csak városi polgárok és jómódú szabad parasztok gyermekeinek engedte meg az ipartanulást, az iparűzést pedig 7 évi inaskodáshoz kötötte. A munkanélküli tömegek sorsát viszont az 1572-től kezdve hozott „szegénytörvényekben” előírt segélyezéssel és dologházakkal vélte enyhíteni. Ezek az intézkedések nem sokat

segítettek a nyomorgókon, legfeljebb annyiban jelentettek előrelépést, hogy a VIII. Henrik alatt a csavargók internálását, kényszermunkáját, megkorbácsolását, megbélyegzését, sőt kivégzését elrendelő „véres törvényeket” érvénytelenítették.

A kormányzat konzervatív gazdaság- és társadalompolitikája azonban már azért sem állhatta útját a tőkés fejlődésnek, mert rendelkezéseinek végrehajtása a tőkés érdekeket képviselő dzsentrí békebíróságok kezén visszájára fordult. A bekerítések különböző jogcímeken tovább folytak, s az inastörvény előírásain a békebírók azzal — az egyébként logikus — kifogással tették túl magukat, hogy a nincstelenek iparúzásának megakadályozása csak a közveszélyes csavargók számának növekedésére vezet.

Mindezzel, s a dologházak kézbevételeivel az angol tőkések új, még olcsóbb munkaerőhöz jutottak akkor, amikor az árforradalom során a munkabérek emelkedése amúgy is messze elmaradt az áraké mögött.

Az „erzsébeti” abszolutizmusnak a gazdasági és társadalmi haladásban vitt, a történetíróknál oly gyakran pozitív értékelésében részesülő szerepe tehát legfeljebb a kormányzat szándéka ellenére érvényesült. Egyedül az angol nehézipar megteremtésében illeti meg a kezdeményezés érdeme a központi kormányzatot, elsősorban annak vezető politikusát, Cecil államtitkárt, a későbbi Lord Burghley-t és főkincstárnokot. Az addig teljesen elhanyagolt rézbányászat fellendítésére Höchstetter augsburgi

bányakapitalista bevonásával 1564-ben a Mines Royal, a cink bányászatára pedig szászországi szakértők meghívásával 1566-ban a Company of Mineral and Battery Works privilegizált társaságokat szervezték még. Ezeknél is nagyobb jelentőségre tett szert a már VIII. Henrik alatt királyi felügyelet alá helyezett sussexi vaskohászat, mely francia szakemberek vezetésével a hatvanas években elsőnek állított elő olyan öntött vaságyúkat, melyek tartósságban, de főleg olcsóságban elérték, sőt fölülmúlták a bronzágyúkat. Ezekkel szerelték fel a kiépülő angol flottát, sőt exportra is jutott belőlük. De hogy Burghley-t mennyire nem a tőkés fejlődés szempontjai vezették iparpártolásában, ezt mutatja az öntöttvas ágyúk kivitelének sűrűn megismételt (a

csempészet által persze kijátszott) tilalma. Mikor szinte a semmiből megteremtette az angol nehézipart, mikor nagy kedvezményeket biztosított a hadicélokra átalakítható hajók építőinek, tőkéseket kötélverő és vitorlavászhagyártó manufaktúrák létesítésére, földbirtokosokat ezek nyersanyagának, a kendernek nagyarányú termesztésére buzdított, s a hajódonga és árbocfa biztosítására messze-menő erdővédelmet léptetett életbe, egyedül a honvédelem szempontjait tartotta szem előtt. Érthetően, mert egy ország, amely katonát és flottát csak a végveszély pillanatában, nemesek, parasztok, polgárok és kereskedelmi hajók felfegyverzésével tudott kiállítani, valósággal kihívta a zsoldoshadsereggel és állami hadiflottával rendelkező szomszédok támadását.

A reformációhoz csatlakozott Anglia az ellenreformáció kontinentális győzelmei közepette politikailag elszigetelődött, s paradox módon az ellenreformáció fejének, II. Fülöpnek pártfogására szorult, aki az angol szövetséget a francia vetélytárs ellensúlyozására tartotta fenn. Ő akadályozta meg azt is, hogy a pápa az „eretnek” Erzsébetet kiközösítse. Olyan messze azonban már nem mehetett, hogy helyeselje vagy éppen támogassa Erzsébetnek a francia hugenották melletti beavatkozását. Sőt, a katolikus párt hívására spanyol csapatokat küldött a hugenották ellen, s ahogyan a francia hatalom a vallásháborúban felörlődött, úgy kezdett lazulni a hagyományos spanyol—angol szövetség. Hozzájárult ehhez az is, hogy francia férje halálával

Stuart Mária 1561-ben hazatért és átvette az uralmat Skóciában, a skót—francia unió veszélye tehát II. Fülöp számára megszűnt, s nem fűződött többé különös érdeke ahhoz, hogy Erzsébet trónját Stuart Mária trónigényével szemben védelmezze.

Az ekkor tizenkilenc éves, magas, sötét hajú és szemű, sápadt arcú skót királynő nemcsak külsejében volt ellentéte angol unokatestvérének. Zenélni, táncolni ő is szeretett, szenvedélyesen vadászott, de a könyveknek nem volt barátja és halálosan unta az intellektuális társalgást. Politikai, vallási vitában hamar kifogyott az érvekből s dühkitörésekbe, majd könnyekbe csapott át, míg Erzsébet előbb sírással puhított, azután érvelésekkel győzött. Ha uralkodói öntudatban, hatalom-

vágyban nem is maradt Erzsébet mögött, hozzá, a nagypolitika művészehez képest Mária csak kisszerű intrikusnak bizonyult, mihelyt a két vetélytárs mérkőzése komolyra fordult.

A brit sziget két királynőjének sorsa végzetszerűen egybefonódott, annál inkább, mivel a skót nemesség és városi polgárság ekkorra már előrehaladott elangolosodása folytán Skócia és Anglia politikai uniója a küszöbön állott. Az angol segítséggel uralomra jutott skót kálvinista nemesi párt végső fokon ebben látta győzelmének biztosítékát és Stuart Mária hazatérése előtt komoly formában merült fel egy oldalági Stuart és Erzsébet házasságának és trónra juttatásának terve. Mária komolyabb esélyekkel törekedhetett ennek fordítottjára: saját

jogara alatt egyesíteni a brit szigetet, mert míg Erzsébet egyre kevésbé, ő — aki a kálvinista Skóciában ügyes politikával és határozott fellépéssel megmaradt katolikusnak — növekvő mértékben számíthatott II. Fülöp támogatására, különösen mikor szóba került Don Carlosszal, a spanyol trónörökösrel kötendő házassága. Angliában pánikot keltett a hír; skót—spanyol támadástól, a katolicizmus erőszakos helyreállításától tartottak, s a királyi tanácsban is olyan vélemények hangzottak el, hogy meg kell fosztani Máriát trónöröklési jogától a protestáns Lady Catherine Grey, a kivégzett Jane húga, mint Mária után a legközelebbi Tudor-rokon javára. Erzsébet azonban tudta, hogy ezzel a lépéssel Máriát juttatná előnyhöz, aki a rajta esett sérelmet a

katolikus ügy sérelmének tüntethetné fel és törvényes jogainak védelme címén kérhetné a katolikus hatalmak beavatkozását. Lady Catherine Grey férjével együtt a Towerbe került, az érdekében magát exponáló Bacon főpecsétőrnek pedig egy időre el kellett hagynia az udvart. Egyben tudtára adták a skót kormánynak, hogy semmi akadálya sincs Mária angol trónörökösödési igénye elismerésének, ha lemond spanyol házassági tervéről és elfogadja férjül — Robert Dudley-t. Erzsébet így akarta egyrészt kegyencét kárpótolni azért, hogy nem nyújthatta neki saját kezét, másrészt Máriát angol ellenőrzés alá helyezni. Ez volt a kitűnő alkalom arra is, hogy Dudley-t a főrendek közé emelje: Leicester grófjá-

nak címét kapta és bekerült a királyi tanácsba is.

Stuart Mária egyáltalán nem érezte megtisztelőnek az ajánlatot. Leicester új címe nem fedte el szemében Dudley-t, a királyi szeretőt és a feleséggyilkost. De Don Carlosról is lemondott, mert nem akart Angliában végképp népszerűtlenné válni. Ehelyett az angliai száműzetésben élő Stuart-oldalágból származó és anyja révén Tudor-rokon Henry Darnley-t választotta férjül, s a házasság, noha Erzsébet ezt az angol alattvaló Darnley-nek megtiltotta, 1565-ben létre is jött.

Mária úgy érezte, hogy győzelmet aratott. Házasságával megerősítette angol trónigényét, s még szorosabbra fűzte kapcsolatait az angol katolikus párttal,

melynek Darnley családja egyik hangadója volt. Skóciában viszont a kálvinisták lázongtak, s Mária törvénytelen féltestvére, a kormányzat eddigi vezetője, Murray összeesküvést szervezett. A királynő azonban erélyesen lépett fel, s Murray-nak Angliába kellett menekülnie. A katolikus restauráció már a küszöbön állott, mikor Darnley, akiről hamarosan kiderült, hogy éretlen, részeges kamasz, hatalmi és szerelmi féltékenységekben meggyilkolta Mária olasz bizalmasát és államtitkárát, Ricciót. Mária bosszút esküdött férje ellen és kibékült Murray-val. Látszatra elsimult a válság, s 1566 nyarán megszületett a trónörökös, Jakab, Skócia és Anglia trónjának várományosa.

Erzsébet állítólag kétségbeesve kiáltott fel a hírre: „Skócia királynéja könnyebb

lett egy egészséges fiúgyermekkel és én csak egy száraz kóró vagyok!”, de nem tehetett mást, mint belenyugodott a vereségbe. Elvállalta a királyi gyermek keresztanyaságát, s maga is úgy látta, hogy nincs más hátra, mint elismerni Mária és Jakab trónöröklési jogát.

GENF ÉS RÓMA KÖZÖTT

Erzsébet és Mária megegyezése a diplomáciai tárgyalások kanyargós útjain már előrehaladt, mikor az 1566 végén összeülő angol parlament petícióval fordult a királynőhöz, hogy válasszon férjet vagy jelöljön utódot, és vessen ezzel véget az országot nyugtalanságban tartó bizonytalanságnak. Hamarosan kiderült, hogy az alsóház merészségét az udvarból táplálták: Leicester próbálta így kierőszakolni, hogy füstbe ment skót házasságáért Erzsébet kezével nyerjen kárpótást. A petícióhoz Leicester ellenfele, a norfolki herceg, a katolikus párt feje azzal a meggondolással csatlakozott, hogy így kivívhatja vagy Mária örökösö-

dési jogának elismerését, vagy Erzsébet házasságát Habsburg Károly főherceggel, amiről már évek óta folytak tárgyalások a császári és az angol udvar között. Erzsébet felháborodással utasította vissza a beleszólást olyan ügyekbe, amelyeknek eldöntése szerinte a királyi praerogativa körén belül esik. Kijelentette, hogy nem idegenkedik a házasságtól, de az időt és a személyt ő maga akarja meghatározni, az örökös kijelölésére pedig csak akkor hajlandó, ha ezzel nem veszélyeztetni a maga és az ország biztonságát. Erőszaknak azonban nem enged: „Hálistennek vannak olyan tulajdonságaim, hogyha egy szál alsószoknyában kidobnának az országból, bárhol megélnék a keresztény világban.” A döntést magának tartja fenn, „mert

a természet ellen való, hogy a láb rendelkezék a fejjel". A parlamentben Paul Wentworth, a későbbi alkotmányos viták szenvedélyes szónoka megkérdezte, hogy vajon a korona megtilthatja-e a szabad vitát az alsóházban, de fellépése visszhang nélkül maradt. A parlament engedelmesen tudomásul vette a királynő választát.

A hamar elvonult viharfelhő azonban előjele volt annak, hogy az erzsébeti békés kompromisszum néhány zavartalan esztendeje elmúlt, s a skóciai események által felkavart felekezeti szenvedélyek többé nem fognak elülni. Habsburg Károly ellen a papok prédikáltak és a londoni nép tüntetett; Leicester és barátai szították a katolikusellenes hangulatot. De végül is nem ez, hanem a Skóciá-

ban bekövetkezett újabb fordulat készítette Erzsébetet arra, hogy elejtse a katolikus házasság tervét.

Stuart Máriának férje ellen érlelt bosszúvágya készséges eszközre talált egy gátlátalan kalandorban, Bothwellben, aki ráadásul heves szerelmet ébresztett maga iránt a királynőben. 1567 elején Darnley-t meggyilkolták, s a közvélemény Bothwellt gyilkossággal, Máriát pedig felbujtással vádolta. Hiába érkeztek hozzá a külföldi udvarokból, elsősorban Erzsébettől a figyelmeztetések, hogy csak a gyilkos megbüntetése árán mentheti meg magát, a királynő elvakult szenvedélyében protestáns rítus szerint férjhez ment a feleségétől felsőbb parancsra elválasztott Bothwellhez. A botrány felkeléssé dagadt, Bothwell külföldre menekült, Máriát

pedig lemondatták csecsemő fia javára a trónról, és férjgyilkosság vádjá alá helyezték.

Erzsébet első felháborodása nem Mária ballépésének, hanem alattvalói lázadásának szólt. „Nincs hatalmuk sem Istentől, sem embertől, hogy mint fejedelmük és uralkodójuk fölöttese, bírói és vádlói lépjenek fel” — írta a skót uraknak. A királyi tanács kétségbeesve próbálta őt visszatartani a Mária érdekében való beavatkozástól. „Ha az urak nem beszélhetnek angolul, amit pedig szeretnének, akkor majd franciául fognak beszélni” — figyelmeztette Cecil úrnőjét arra a veszélyre, hogy a skót nemesség francia támogatást fog keresni, s valóban a francia udvar hajlandónak mutatkozott Máriát elejteni, ha a kis Jakabot Francia-

országba küldik rokonai, a Guise hercegek gyámsága alá. Erzsébet azonban makacsul kitartott amellett, hogy Máriát vissza kell helyezni trónjára, s háborúval fenyegetőzött, ha az életéhez mernek nyúlni. Mikor pedig 1568 tavaszán Máriát párthívei kiszabadították, saját kezű levélben kívánt neki szerencsét. A szerencsekívánat azonban nem fogant meg, Mária kis serege megsemmisült, s ő maga csak puszta életét tudta átmenteni — nem Franciaországba, ahová menni akart, hanem Angliába, ahová egyedül nyílt út számára.

Erzsébet eleinte nem értette meg, hogy az öreg Parker érsek mennyire próféciát mondott Stuart Mária érkezésének hírére: „Attól félek, hogy a mi jó királynőnk farkast ragadott fülön”, amit az

akkori Magyarországon úgy fordítottak volna le, hogy „törököt fogot”. Alig tartózkodott néhány napig angol földön, már özönlöttek Máriához az angol katolikus nemesek udvarolni s hallgatni „a katolikus hit mártírjának” szenvedélyes önvédelmét. Erzsébetnek az volt az első gondolata, hogy udvarába hozatja Máriát, s nyíltan kiáll a megsértett királyi felségjog védelmében. De Cecil tanácsai és a Mária angliai fogadtatásáról szóló hírek jobb belátásra térítették, s lassanként ráébredt arra, hogy ő maga került nehéz helyzetbe. Ha Máriát Angliában tartja, ez katolikus összeesküvések központjává válik, ha erőszakkal visszahelyezi őt Skócia trónjára, elidegeníti magától az ottani angolbarát pártot, ha meg Franciaországba engedi, az ellen-

ség kezébe ad félelmetes fegyvert. Egyetlen megoldásnak az látszott, hogy békét közvetít Mária és a skót kálvinisták közt, s ennek fejében mindkét felet lekötelezi Angliának. A tárgyalásra meghívott skót küldöttség azonban vádlóként lépett fel, s csak az esetben állt volna el a férjgyilkosság megbüntetésének követelésétől, ha Mária végképp lemond trónjáról. Erre viszont Mária nem volt hajlandó, annál kevésbé, mert Anglia és Spanyolország régóta hidegülő viszonyában éppen ekkor következett be az első nyílt konfliktus.

1568-ban Alba herceg megérkezett Németalföldre, hogy vérbe fojtsa a spanyol abszolutizmus adóprése és az inkvizíció vallásüldözése ellen kitört felkelést. Egyidejűleg Franciaországban is újra fellángolt a vallásháború. Német-

alföldi protestáns és francia hugenotta menekültek özönlöttek Angliába, s Erzsébet nemcsak az angol közvélemény nyomására, hanem saját érdekében sem zárkozhatott el az elől, hogy titokban segítse a hazájukba fegyverrel visszatérő emigránsok vállalkozásait. Annál kevésbé, mivel a Cecil pártfogása alatt felnövekvő angol hajózás létérdeke volt a spanyol tengeri hegemonia lazítása. A hatvanas évek elején egy bátor plymouthi tengerész, John Hawkins megpróbált bekapcsolódni a kor legnagyobb üzetébe, a Közép-Amerikába irányuló rabszolgaszállításba. Eleinte békés eszközökkel kísérletezett, portugál kereskedőktől vásárolt néger rabszolgákat és a közép-amerikai spanyol hatóságok beleegyezését megfizetve adta el rakományát s

szerzett helyette értékes gyarmati árukat. A spanyol hajók számára fenntartott gyarmati kereskedelem monopóliumának megsértését azonban Madrid nem tűrhette, s Hawkins következő expedíciója azzal végződött, hogy áruit elko-
bozták. 1567-ben már felfegyverzett hét hajóval indult útnak, s vállalkozásába a királynő és tanácsosai is sok pénzt fektettek bele a busás haszon reményében. Egyik hajóján ekkor szállt először tengerre a spanyolok későbbi réme, Francis Drake. Mint várható volt, a spanyolok által kalózokká nyilvánított angol hajósok harcba keveredtek már a Csatornában, majd később Afrika és Közép-Amerika partjain, s alaposan megtépázva, de gazdag zsákmánnyal tértek vissza 1569 elején Angliába. Hírük előttük járt, s a

királynő, hogy elégtételt vegyen a tengerészeit ért sérelmekért, elkobozta a 800 000 aranyat, melyet egy Németalföldre irányított, de kalózok elől angol kikötőbe menekült spanyol flottilla szállított volna Alba hercegnek. A válasz az angol kereskedők kizárása volt Németalföldről, Angliában pedig a spanyol kereskedők javai kerültek zár alá. A háború küszöbön állott. Stuart Mária üzenetet bízott a spanyol követ szolgájára: „Mondd meg a követnek, hogy ha ura megsegít engem, három hónapon belül Anglia királynője leszek, és az egész országban mindenütt misét mondanak majd.”

Erzsébet és Cecil, mint mindig, ezúttal is jól voltak tájékozódva s tudták, hogy Alba éppen eléggé el van foglalva a németalföldi felkeléssel, semhogy angliai expe-

dícióra gondoljon. Valóban, a herceg maga beszélte le II. Fülöpöt a háborúról. Cecilre féltékeny urak azonban elhatározták, hogy kihasználják a háborús pánikot, s Anglia megmentésének ürügyén megbuktatják az Erzsébethez feltétlenül hűséges államtitkárt, Erzsébetet félreteszik és a trónra a norfolki herceggel összeházasítandó Stuart Máriát ültetik, elhárítva ezzel a fenyegető háborút. Az összeesküvés, melybe az opportunistá Leicester is belekeveredett, a katolikus Észak fegyveres támogatására épült. A norfolki herceg gyáva tétovázása azonban időt adott Erzsébetnek, hogy rájöjjön, mi készül. 1569 végén a herceget a Towerbe zárták s Percy, Neville, Dacre, az északi oligarchák lázadása rövid idő alatt összeomlott. Erzsébet unokatest-

vére Henry Carey, Hunsdon lordja maroknyi csapatával 1570 elején szétugrasztotta az utolsó ellenállókat is.

Ötszáz felkelőt végeztek ki, csupa kisembert, mert a vezetők külföldre menekültek s csak birtokaikat veszítették el. Leicester már az elején mindent bevallott—és bossánatot nyert. Végül a norfolki herceg is kiszabadult a Towerből és házi őrizetbe került. Erzsébet könnyen megbocsátott, de Cecil figyelt, annál inkább, mivel 1570^a elején, válaszul az északi felkelés leverésére, a pápa kiközösítette az „eretnek” angol királynőt. Noha sem a spanyol, sem a francia udvar nem helyeselte ezt a lépést, következménye mégis az lett, hogy a már-már reményvesztett angol katolikus párt újraéledt. Egy londoni olasz bankár, Ridolfi vállalta egy újabb

összeesküvés szálainak bogozgatását Stuart Mária, a norfolki herceg, Róma és Alba herceg között. Németalföldön már spanyol csapatok álltak készenlétben, hogy az Angliában kirobbanó lázadás hírére áthajózzanak a csatornán, mikor Cecil kémszervezete leleplezte Ridolfi üzelmeit. A parlament halálra ítélte a norfolki herceget és követelte Mária halálát is. Erzsébet hosszú habozás után feláldozta unokatestvérét, az utolsó angol herceget, aki 1572 nyarán a vérpadon végezte. Mária azonban ezúttal is megmenekült.

Az, hogy Erzsébet miért kímélte Mária életét, noha a két egymást követő összeesküvésből eléggé megbizonyosodhatott veszélyességéről, az előzmények után nem szorul magyarázatra. Éppen neki, a

fenyegetettnek kellett ország-világ előtt kinyilvánítania, hogy a törvényes uralkodó személye szent és sérthetetlen, bármivel vádolják is. Nem adta fel a reményt, hogy előbb-utóbb a skót kormányt is meg tudja győzni erről, s Mária hazamehet. Addig is szigorú őrizetben tartotta, s megpróbálta őt a külvilágtól elszigetelni.

A főúri összeesküvőkkel szemben tanúsított elnézése már nehezebben érthető, s nem lehet egyszerűen az erőszaktól, a vérontástól való irtózásával magyarázni. Nem gyöngesége rejlik e magatartása mögött, hanem ellenkezőleg: elszánt, görcsös ragaszkodása egy álmhoz, melyet egész életén át minden erejéből igyekezett megvalósítani. A „merry England”, a renaissance életöröm Ang-

liája volt ez az álom; persze nem a népjóléti államnak az utókor által tévesen Erzsébetnek tulajdonított eszméje, hanem ennél sokkal szűkebb, sokkal kevésbé utópisztikus célkitűzés: országát az arisztokrácia paradicsomává varázsolni. Mintegy hatvan család néhány száz tagjáról volt szó, ezeknek akart a családtalan királynő anyja és nővére lenni, amint hogy legtöbbben vér szerinti rokonai is voltak. Közel fél évszázados uralma alatt mindössze 8 főrendi címet adományozott, Cecil kivételével kizárólag arisztokrata családok másod- és harmadszülött fiainak (a „lordság”, a felsőházban való ülés jogával együtt ugyanis csak az elsőszülöttet illette). Udvarában dzsentrí-ivadékok is karriert futhattak be, sőt belső, bizalmas körébe is befogadott néhányat közülük.

mint Cecil és Bacon után a következő nemzedékből Walter Raleigh-t, a kard és a toll ragyogó mesterét vagy Christopher Hattont, a sima modorú udvaroncot és későbbi főkancellárt, de ezek csak megbecsült szolgálai lehettek, nem a kiváltságos nagycsalád tagjai.

Mindenkit jéghideg józansággal mérlegelt, kivéve arisztokratáit, akiknek hetvenkedéseiben, párbajhistóriáiban középkori lovagi erényeket, hősiességet látott, s noha egyetlen számottevő elme vagy legalább hadvezéri tehetség sem emelkedett ki közülük, katonáit és flottáját mindig rájuk bízta, az igazi képességeket alájuk rendelve. Igaz, politikai kérdésekben nem rájuk, hanem dzsentriszármazású hivatalnokaira hallgatott, mintha természetesnek vette volna, hogy az ész

a kevésbé előkelőknek jutott osztályrészül. Meg sem fordult a fejében, hogy egy történelmileg tökéletesen fölöslegessé vált, parazita osztállyal azonosítja magát, mely már a politikai és katonai vezetésre is alkalmatlan. Ellenkezőleg: mindannak, amit az angol paraszt, polgár és dzsentri anyagi és szellemi javakban csak létrehozott, egyedüli értelmét abban látta, hogy az arisztokrácia jólétét szolgálja. Az angol társadalom még nem lázongott ez ellen, de a gazdasági fejlődés már lassan kimosta a partot a régi uralkodó osztály alól.

A királyi udvar fényében sütkérező, abszентista főnemesek természetesen elhanyagolták birtokaikat, s az árforradalom konjunktúráját csak gazdatisztjeik és bérlőik használták ki. Pedig a drágulás

és a hihetetlen méreteket öltő renaissance fényűzés nagyon sok pénzt elnyelt. Erzsébet arisztokratái évi 3—5000 fontnyi jövedelmüket tízszeresen meghaladó adósságokba merültek. A királynő nem fékezte, hanem egyenesen szította költekező kedvüket. Míg ő maga fogához vert minden garast s nem építkezett, hanem nagyapjától és apjától örökölt London környéki palotáiban (Whitehall, Hampton Court, Windsor, Richmond, Greenwich) élt, a nagyuraktól elvárta, hogy nagyszerű kastélyokat építsenek s utazásai alkalmából vendégül lássák őt „szegény házuknál”. Mikor egy ilyen utazásról visszatérve, Burghley levélben megdicsérte Hatton holdenbyi palotáját, mely annyira tetszett a királynőnek, némi rezignációval tette hozzá: „Isten

adja, hogy még sokáig örvendeztethessük Őt, akinek kedvéért mindketten annyira túlköltöttük magunkat az építésben.” Theobalds-i palotájára gondolt, mely mint a kor többi főúri építménye, már nem középkori vár volt, hanem olaszos kastély, renaissance stílusú parkra nyíló hatalmas üvegablakokkal. Annyira Erzsébetnek szólt ez az építési láz, hogy a paloták alaprajza is E vagy két egymásnak háttal forduló E betűből képzett alakot mutatott.

A vagyonokat felemésztő épületekben ugyancsak vagyonokat felemésztő ünnepeket rendeztek Erzsébet tiszteletére, mitológiai élőképekkel, tűzijátékkal, mesterséges tavakon lezajló hajófelvonulásokkal, a százak befogadására kiképzett hallokban bemutatott színdarabokkal.

Leicester 1575-ben rendezett „kenilworthi vigasságait” költők énekelték meg, de nem írhattak annyi verssort róluk, mint ahány tételt vezettek be könyveikbe a költségeket hitelező Lombard Street-i bankárok.

Vidám élet folyt Erzsébet udvarában is. A Presence Chamber termeibe bármely gentleman bejuthatott, akit rokonai vagy barátai bemutatnak a királynőnek. Lakomák, táncmulatságok, kártyacsaták zajlottak itt s időről időre Erzsébet is megjelent, hogy szép kezeivel és lebilincselő mosolyával még jobban magához kötözze híveit. „A királynő az emberek lelkére halászik és senki sem menekülhet hálójából” — mondta egy sokat tapasztalt udvaronc, s a háló azok körül fonódott szorosra, akik az arisztokráciának és egyéb kivételezett udvaroncoknak fenn-

tartott Privy Chamber-ben társaloghattak s egy-egy kártyapartira leülhettek Erzsébettel, jól megjegyezve persze a bennfentesek figyelmeztetését, hogy a királynő nem szeret veszíteni. A Withdrawing Chambers, Erzsébet magánlakosztálya, az udvarhölgyeken kívül már csak a legszűkebb baráti körnek volt nyitva. Itt jelentette Cecil a királyi tanácsban történeteket, mert Erzsébet sohasem vett részt személyesen, hogy a döntést alapos fontolgatás, önmagával való vitatkozás után ejthesse meg. Itt olvasgatótt latinul, görögül Aschammal és társalgott azokkal, akiket erre méltónak tartott. Sajátos kör volt ez, csupa férfi, akik a renaissance szerelmi költészet képeivel és fordulataival udvaroltak a „legédesebb úrnőnek”, az alattvalói

hódolat és a féltékeny szerelem érzelmeit felvillantó stílusban leveleztek vele, ő pedig az uralkodói kegy és a női kacérság játékos keverésével becenevekkel látta el őket. Leicester volt „az ő szeme”, Hatton „az ő szemhéjai”, a szenvedélyes Raleigh pedig a „víz” névre hallgatott, célzásul féktelen ambícióinak hullámveréseire s egyben tengereket hódító vállalkozásaira is. A komoly Cecilt, mintegy engesztelésül, hogy belevonja a játékba, „az ő szellemének” nevezte, s találóan, mert az évek során Európa legnagyobb államférfiává kinövő tanácsos már úgy el tudott igazodni úrnője szeszélyes gondolkozásában, hogy a maga gondolatait az övéiként tudta neki tolmácsolni.

Az „északi lázadás” és a Ridolfi-összeesküvés fagyos szélként süvöltöttek bele

Erzsébet renaissance idilljébe. Sokkal okosabb volt annál, semhogy fel ne ismerje a politikai és vallási szenvedélyek felszíne alatt az igazi veszélyt, amely tündérországnak békéjét fenyegeti: az arisztokrácia anyagi romlását. A lázadó urak vagyonának elkobzása során teljesen világossá vált, amiről addig is tudott, hogy tengernyi adósságuktól akartak szabadulni a politikai változás révén; újabb birtokokat és jövedelmeket reméltek az új rendszertől. Erzsébet kezdettől fogva igyekezett gondoskodni az arisztokrácia anyagi ellátottságáról. Birtokokat ugyan nem osztogathatott, s az udvari tisztségekkel járó fizetések is alacsonyak voltak, többbe kerültek viselőiknek, mint amennyit hoztak. De szemet hunyt az illegális honoráriumok és a vesztegetések fölött,

s ha a parlament sikerrel védelmezte is a gyarapodó tőkések zsebét az adóztatástól, talált egy olyan fejőstehenet, amelyet a maga és arisztokratái számára a végtelenségig kiszípolozhatott: az egyházat.

A királyi egyházfőséggel együtt járt egy igen jövedelmező jog: az, hogy a koronát elővétel illette meg az egyházi földek bérbeadásánál. Ezzel a lehetőséggel élve a királynő és rajta keresztül udvaroncai potom összegekért vehették bérbe a püspöki és káptalani birtokokat, kényszerítve az újonnan kinevezett javadalmasokat a bérbeadásra. Még jövedelmezőbb volt üresedésben hagyni a püspökségeket, melyeknek így egész jövedelme a királyi kincstárba folyt be. Nem egy püspöki széket ezért évtizedekig betöltetlenül

hagytak. De az egyház előkelő fosztogatói kisebb falatokat sem vetettek meg: városi és falusi plébániák fenntartására szolgáló tizedekre és alapítványokra is rátették különböző jogcímeken a kezüket, csupán morzsákat juttatva a javadalmasoknak. A következmény az lett, hogy a pompás szertartások mögött az anglikán egyház elszegényedett, s a tehetséges fiatalok, egy-egy fanatikustól eltekintve, messze elkerülték a papi pályát, és a gyorsan felduzzadó világi értelmiségben vagy a tőkés vállalkozásban kerestek maguknak érvényesülési teret. Az egyház anyagi romlásával így együtt járt szellemi elszegényedése is: a rongyos, tanulatlan papság elvesztette tekintélyét a tömegek előtt. Erzsébet nem bánta, ha a papok nem túlságosan

képzettek és okosak, neki elég volt, ha elvégzik a szertartásokat és felolvassák az előírt prédikációkat. Humanista neveltetéséből fakadó vallási közömbösségét renaissance életfelfogású környezete csak növelte benne, s érzéketlenné vált az iránt, hogy az angol társadalom széles rétegei, amelyeknek nem telt evilági gyönyörökre, még mindig igényelték a vallás vigasztalását. Az anglikán egyházat fosztogatásaival maga Erzsébet tette képtelenné arra, hogy ezt a vigaszt nyújthassa, s így akaratlanul is utat nyitott Genf és Róma propagandájának, a vallásháború angol földre való átplántálásának.

Erzsébet egyébként nem nyugodott bele a „merry England” renaissance idilljének szétfoslásába, hanem energi-

kusan védelmére kelt annak, amit élete értelmének tartott. Ahogy fogyott a tönkretett egyháztól elragadható zsákmány, úgy fordult figyelme újabb jövedelemforrások felé az udvar és az arisztokrácia pénzhétségének csillapítására. Egyre nagyobb üzletnek bizonyult a spanyol vizeken való kalózkodás, melynek finanszírozásába ő maga és udvaroncái is nagy pénzeket fektettek. Emellett fokozatosan áttért a virágzó angol külkereskedelem növekvő adóztatására, újabb és újabb vámok kivetése mellett monopolisztikus jogokat biztosítva arisztokratáinak bizonyos külföldi áruk behozatalára vagy Angliában addig nem gyártott iparcikkek kizárólagos előállítására és forgalomba hozatalára, amit persze a monopólium gazdájának fizetett

busás ellenérték fejében tőkés vállalkozók bonyolítottak le. A monarchia és a főnemesség fenntartása így a középkori alapokról kezdett modern alapokra, a tőkés nyereség megcsapolására áttevődni, amit többek közt a királyi jövedelmek szerkezetében való eltolódás is mutatott: a század közepén a vámok és monopóliumok a „rendes” bevételeknek 15 %-át, a század végén 35 %-át tették ki.

Amilyen rugalmasan keresgélt Erzsébet és kormánya új jövedelemforrásokat, olyan mereven zárkózott el az egyházpolitikai rendszer legcsekélyebb módosítása elől is. Pedig a Németalföldön és Franciaországban dúló vallásháború Angliában is fellobbantotta a vallási szenvedélyeket, s az angol középrétegek szemében az ország sorsa azonosult a protes-

tantizmus sorsával, amelyet — véleményük szerint — nem lehetett az anyagi-
lag és erkölcsileg tönkrement, szertartá-
saiban és hitelveiben a katolicizmussal
kompromisszumra hajló anglikán egy-
házra bízni. 1566-ban, a királynő és a
parlament már említett első komolyabb
összeütközése alkalmával nemcsak a
trónöröklés ügyében, hanem az egyház
reformjának érdekében is nyújtottak be
petíciót, ekkor még csak általánosság-
ban emlegetve a papság erkölcsi és szel-
lemi zülléséből eredő bajokat. A követ-
kező években kialakult és tömegmozga-
lommá növekedett a puritanizmus, a
következetes kálvini reformáció végre-
hajtását, elsősorban a demokratikus
presbiteri egyházszervezetet és a langy-
meleg előírt homiliák helyett a hitvalló

prédikációt, a „próféciát” követelve. 1571-ben a parlamentben Walter Strickland a Common Prayer Book reformjára, az istentisztelet hangsúlyának a szertartásról az igehirdetésre való áttételére tett javaslatot. A királynő válasza erre az volt, hogy egyszer s mindenkorra megtiltotta a parlamentnek a vallási kérdésekkel való foglalkozást. Erzsébet jól tudta, hogy az egyházzal való szabad rendelkezése, abszolutista rendszerének egyik fő pillére került veszélybe és kérlelhetetlenül fellépett a puritán agitáció ellen. Egyetemi tanárokat, papokat függesztett fel, s a leghevesebbek kénytelenek voltak külföldre menekülni a börtönbüntetés elől. Majd mikor Grindal canterburyi érsek 1576-ban, azt vélve, hogy egy ártalmatlan engedménnyel lecsendesítheti a vihart,

megengedte a „próféciát”, őt is eltiltotta hivatala gyakorlásától. Hiába lépett fel a hetvenes évek parlamenti ülésein a puritánok két vezérszónoka, Peter és Paul Wentworth a szabad szó és lelkiismeret törvényadta jogán az egyház reformját sürgetve, a királynő hajthatatlan maradt s az izgága testvérpár többször is a Towerbe került.

Eközben nemcsak Genf, hanem Róma is megindította támadásait az erzsébeti egyházi rendszer ellen. 1568-ban Douai-ban, majd 1579-ben Rómában jezsuita vezetéssel létrejöttek a „mártírszemináriumok”, Angliába küldendő katolikus misszionáriusok képzésére, akiket 1574 után százával csempészték be a szigetországba, hogy ott a katolikus érzelmű nemesség és parasztság körében szíves

fogadtatásra és meghallgatásra találjanak. Erzsébet kormánya ellenük is fellépett s az anglikán egyház kompromisszumos békéjét a vallásüldözés váltotta fel.

Erzsébet a vallásüldözés árán is megakarta őrizni függetlenségét Róma és Genf, a „merry England” idilljét fenyegető szélsőségek között, s ez sokáig sikerült is neki. Bár még a királyi tanácsban is akadtak olyanok, akik szent háborúra tüzelték őt a németalföldi és franciaországi protestánsok érdekében, nyíltan nem foglalt állást a nagy küzdelemben. Számára az, ami a Csatornán túl folyt, nem vallásháború, hanem a spanyol és a francia hatalom versengése volt, s mikor titokban támogatta a németalföldi protestánsokat és a hugenottákat, ezt azért tette, hogy akadályozza mindkét nagy-

hatalom megerősödését. Anélkül, hogy akár önmaga számára is világosan megformulázta volna, a klasszikus angol külpolitika évszázadokra szóló alapelvét szabta meg, a hatalmi egyensúly elvét, amelynek értelmében az európai kontinens egyik országa se kerüljön politikai túlsúlyra, hogy Anglia háta biztosítva legyen a tengerek uralmának monopolizálására. A kontinensen Erzsébet ha akart volna, sem folytathatott volna hódító politikát, Cecil pedig még az emléket is száműzni akarta a százéves háború kalandjainak: a Calais elvesztése fölött érzett presztízs-sérelemért azzal vigasztalta a királynőt, hogy a kikötő birtoklása nem érte meg a ráfordított költséget. Anglia gyarmati terjeszkedése viszont, ha nem is szerepelt még Erzsébet konkrét

tervei között, már közvetlen környezetében szószólóra talált. Raleigh szerint „aki uralkodik a tengeren, uralkodik a kereskedelmen; aki uralkodik a világ kereskedelmén, uralkodik a világ kincsein, következőleg az egész világon”. Amikor ezeket a szavakat leírták, Angliának még nem volt tengeren túli gyarmata, de kalózsai már végigrabolták a spanyol gyarmatbirodalom partvidékeit.

Az „északi lázadás” leverését követő másfél évtized, minden belső feszültség ellenére, Erzsébet politikáját igazolta: sikerült Anglia békéjét megőrizni. A spanyol támadás veszélyét az 1572-ben Franciaországgal kötött kölcsönös segélynyújtási egyezmény hárította el, s Erzsébet a Szent Bertalan-éj borzalmain felháborodott angol közvélemény nyomá-

sára sem volt hajlandó a francia udvarral szakítani, bármennyire sürgette is ezt a főkincstárnokká előlépett Cecil, most már Lord Burghley helyét elfoglaló, harcias protestáns új államtitkára, Francis Walsingham. 1575-ben II. Fülöp is belátta, hogy tehetetlen Erzsébettel szemben és kibékült vele. A diplomáciai viszony helyreállítását Erzsébet arra használta fel, hogy békeközvetítőként lépjen fel Németalföldön, persze sikertelenül, mert a szemben álló felek nem tettek, nem is tehettek egymásnak komoly engedményeket.

1577-ben úgy látszott, hogy a protestáns ügy győzedelmeskedik. III. Henrik teljes vallásszabadságot ígért a hugenot-táknak Franciaországban, Orániai Vilmos pedig diadalmenetben vonult be

Brüsszelbe, hogy uralma alatt egyesítse az egész felszabadított Németalföldet. Ekkor indult el Francis Drake híres föld körüli útjára, hogy egy esztendőre rettegésben tartsa az egész spanyol gyarmatbirodalmat. Az ellentábor azonban, minden erejét összeszedve, visszaütésre készült.

III. Henrik, hogy trónját el ne veszítse, kénytelen volt maga állni a vallásháborút újra fellobbantó Katolikus Liga élére, Németalföldön pedig a vallon tartományok 1579-ben visszatértek II. Fülöp hűségére, s az új kormányzó, Farnese Sándor páрмаi herceg megindította a harcot az Utrechti Unióba tömörült északi tartományok ellen. Egyidejűleg Rómában a fanatikus XIII. Gergely ír szabadságharcosokból és nemzetközi kalandorokból expedíciót szervezett Erzsébet uralmá-

nak megdöntésére. Az Írországból partraszállt maroknyi csapatot nemsokára spanyol zsoldosok is követték, de az éber angol védelem 1580 elején szétverte őket, mielőtt érintkezést kereshettek volna az ír felkelőkkel. Ezekben a napokban érkezett vissza rabolt kincsekkel megterakodva Drake flottája. A spanyol követ tiltakozását Erzsébet az írországi eseményekre hivatkozva utasította el, s személyesen kereste fel Drake-et híres hajóján, a Golden Hinden, hogy — mint mondta — a lefejezésére kivont kardot a francia követnek nyújtsa át, aki lovaggá ütötte a kalózkapitányt.

A szakítás Anglia és Spanyolország között ezzel megtörtént. A szenvedélyek elszabadultak. A pápai udvar félhivatalos nyilatkozatot adott ki, hogy aki Erzsé-

betet „elteszi láb alól az Istennek tett szolgálat kegyes szándékával, nem követ el bűnt, sőt érdemeket szerez”. A seregestől érkező katolikus misszionáriusok összeesküvéseket szerveztek Stuart Mária kiszabadítására és trónra ültetésére. A puritánok hangja is megjött; 1580-ban a parlamentben Paul Wentworth újra az egyházi reformot követelte. Erzsébet most sem hátrált meg. Az 1583-ban canterburyi érsekké kinevezett John Whitgift teljhatalmat kapott a katolikus és puritán ellenzék elnémítására. A hírhedt High Commission, az egyházi főbizottság százával függesztette fel, bírságolta és küldte börtönbe a puritán lelkészeket; tevékenységét még a királynővel szolidáris Burghley is a spanyol inkvizícióhoz hasonlította. Az ül-

döztetés nem törte meg, csak föld alá szorította a puritán mozgalmat: megkezdődött a titkos szekták szervezkedése, melyekben a kálvinizmus polgári elvei lassankint anabaptista ihletésű plebejus eszmékké alakultak át, hogy egy fél évszázad múlva a felszínre törve, a királyi trónt rombolják össze. Egyelőre azonban a katolikus agitáció volt a közvetlenebb politikai veszély, s Walsingham kémszervezete az egyházi bizottsággal karöltve nyomozta ki és küldte börtönbe, sőt nemegyszer a halálba a pápai ágenseket. 250 halálos áldozata volt a katolikusellenes hajszának, alig kevesebb, mint ahány protestáns mártírja volt Véres Mária rémuralmának. Whitgift, akit Erzsébet „az ő fekete férjének” nevezett s mint uralkodása alatt az egyedüli papot,

a királyi tanácsba is behívott, teljesítette feladatát: megtisztította a politikai terepet a vallási szenvedélyektől, hogy a királynő egyedül reálpolitikai megfontolások alapján cselekedhessék.

A protestáns szent háború meghirdetése helyett Erzsébet újra a francia szövetségben keresett támaszt a spanyol fenyegetés ellen. Kitűnő alkalomnak kínálkozott erre a francia király öccsének, Alençon hercegnek a németalföldi szabadságharcba való beavatkozása. Az ambiciózus ifjú abban a reményben ajánlotta fel kardját és kis zsoldoscsapatát a felkelőknek, hogy megszerzi maga számára a burgundi hercegeknek a Habsburgok által bitorolt örökségét. A francia udvar sietve magánvállalkozásnak jelentette ki Alençon kalandját, de

szívesen látott volna egy francia uralkodó alatt a spanyol hatalomtól függetlenné vált Németalföldet. Pénzt az üres francia kincstárból azonban nem kaphatott a herceg, s ezért 1579-ben Erzsébethez fordult támogatásért, sőt — megkérte a kezét.

Anglia és Németalföld politikai uniójának reménye önmagában is elegendő volt arra, hogy a királynő ne utasítsa el a kérőt, aki ugyan több, mint húsz esztendővel volt fiatalabb nála, de ez királyi házasságoknál nem számított akadálynak. A herceg személyesen jött Angliába, s heves udvarlásba kezdett, ami hízelgett Erzsébetnek, és engedte magát belevonni a játékba. Az alacsony, széles arcú, himlőhelyes Alençon nem volt férfiszépség (Erzsébet „az ő békájának” becézte), de

elevenségével, hangos vidámságával szó-
rakoztató férjnek ígérkezett. De amikor a
királynő pénzével és a házasság reményé-
vel visszatért Németalföldre, megkezdő-
dött a puritán agitáció és az udvari intri-
ka a katolikus frigy ellen. Erzsébet dühön-
gött, levágatta a kezét egy puritán röp-
irat szerzőjének és kiadójának, s szám-
űzte udvarából házasságának leghevesebb
ellenzőit, Leicestert és Walsinghamet.
Azután gondolkozott — s lemondott a
férjhezmenetelről. Alençon még egyszer
visszatért Angliába, a flört folytatódott,
de már mindketten tudták, hogy a bókok
csak arra valók, hogy a herceg minél
magasabbra srófolja az angol segélyt.
Tízezer fonttal az erszényében és további
ötvenezer ígéretével távozott, Erzsébetnek
viszont meg lehetett az elégtétele, hogy

II. Fülöpöt megrémítette és baráti nyilatkozatokra kényszerítette az angol—francia szövetség fenyegető kilátásaival. Mégis mikor 1584 nyarán Alençont a járvány elragadta, a királynő hetekig siratta, s a francia követnek úgy beszélt önmagáról, mint elhagyatott özvegyről „Színésznő, aki tetszése szerint eljátszik bármely szerepet” — írta róla a követ, pedig ez egyszer alighanem tévedett. Erzsébet életének utolsó regényét gyászolta, s egyben Anglia békéjét is. Egy hónappal Alençon halála után pápai bérgyilkos vetett véget Orániai Vilmos életének, s Erzsébetre is ez a sors várt, ha nem vág elébe. 1585-ben nyílt szövetségre lépett a németalföldi felkelőkkel.

GLORIANA DICSŐSÉGE ÉS ALKONYA

Spenser, az angol renaissance legnagyobb költője *The Faerie Queene* (A tündérkirálynő) című szimbolikus költeményében Erzsébetet Gloriana néven egy olyan ország királynőjének ábrázolja, melynek akói a szentség, a mértékletesség, a szüziesség, a hűséges barátság, az igazságosság és az udvariasság példaképei, s hősieks küzdelemben győzik le a bűnők kísértéseit. Erzsébet sokkal reálisabban gondolkozott, semhogy Angliát a költő szemével a hősök és szentek hazájának látta volna, de büszke volt arra, hogy országa békében és jólétben élt, s ezt tartotta dicsőségének. A háború nem az ő eleme volt: akarata ellenére sodródott

bele, s ha végül is dicsőséggel került ki belőle, nem sok örömét találta benne. Neki csak gondot, örökös pénzügyi zavarokat okozott a háborúskodás, s azt a rossz érzést, hogy kicsúszik kezéből a vezetés. A diplomáciai ütközetekben mindig győzött, a fegyveres férfiak fölött nehezen tudott úrrá lenni. Annak az időnek, amikor Gloriana finom kezei és lefegyverző mosolya megszelídítették az indulatokat és tündérkertté varázsolták Angliát, visszavonhatatlanul vége volt. A nagyhatalmi szerep, amelyet ezután játszani kellett, elnyelte a renaissance idillt, s az már csak a költők műveiben élt tovább. Spenser, Sidney, Drayton versei, Marlowe, Jonson, Shakespeare színdarabjai mind a nyolcvanas évektől kezdve jelennek meg vagy kerülnek színre,

mint egy már nem létező csillagnak az űrben továbbutazó sugarai.

Azok viszont, akik hosszú évek óta sürgették a szent háborút s kétségbeesve panaszkodtak a királynő gyávaságát és fukarságát, most elemükben voltak. Elsősorban Leicester, aki úgy érezte, hogy mint Erzsébet „nyugalmazott” udvarlója, hiábavaló várakozással pazarolta el legszebb éveit, de most kárpótlást szerezhet magának a katonai dicsőségben. 1585 őszén 6000 gyalogos és 1000 lovas élén indult Németalföldre, ahol első dolga volt, hogy a királynő egyenes utasításai ellenére felvegye a kormányzó és legfőbb hadvezér címét. Erzsébet még mindig békés megoldásban reménykedett, de Leicester kihívó fellépése véglegessé tette a szakítást a spanyolokkal. Hadvezéri

működése viszont csalódást okozott: csatákat nyert, de a háborút elvesztette és rengeteg pénzt költött hiába. Több sikerrel járt a tengeri hadviselés. Raleigh már 1584-ben gyarmatszerzéssel kísérletezett, s megalapította a hajadon királynőről elnevezett Virginiát, amely azonban hamarosan elnéptelenedett. Drake 1585-ben 30 hajóval támadta meg a közép-amerikai partokat és több mint félmillió zsákmányt szerzett. Mikor 1586-ban hazaérkezett s utána Leicester is visszatért Németalföldről, Angliát a királynő ellen tervezett merénylet tartotta izgalomban.

A parlament már 1584-ben követelte Stuart Mária halálát, mert miatta sohasem lehet biztonságban Erzsébet élete. Erzsébet azonban kitartott régi álláspontja mellett és újra meg újra kísérletet

tett, hogy a skót kormányt Mária visszafogadására rábírja. Most már azonban nemcsak a kálvinista nemesség, hanem az időközben felserdült és hatalmát féltő Jakab király ellenállásába is ütközött. Az önző fiatalember ezzel tulajdonképpen halálra ítélte anyját, mert nyilvánvaló volt, hogy az elmérgesedő nemzetközi helyzetben Mária jelenléte Angliában hovatovább tűrhetetlenné válik. A skót királynő maga is mindent megtett saját vesztének előkészítésére. A hosszú fogság nem törte meg sem uralkodói öntudatát, sem végső győzelmébe vetett reményeit. Mindig talált környezetében valakit, akinek hízelgett, hogy egy királynő bizalmasa, s majdan talán hatalmának részese lehet, és ezért vállalta a közvetítést Mária és az angol katolikusok, meg a francia és

spanyol követek között. Így az őrizet ellenére állandó levelezés folyt a fogoly és párthívei között, s a nemzetközi politika minden fordulata új meg új szervezkedésekre adott alkalmat. Ezeknek célja a pápai felhatalmazás óta kifejezetten Erzsébet meggyilkolása volt. Walsingham kém szervezete kettőzött éberséggel őrködött, s 1586 nyarán sikerült nyomon követnie Máriának egy összeesküvő csoporttal folytatott levelezését. Anthony Babington, fiatal katolikus nemesember, az igaz ügy iránti romantikus lelkesedéséből hat társával szövetkezett Erzsébet meggyilkolására. Hogy emléküket a hálás utókor megőrizhesse, csoportképet is festtettek magukról, mely azután fontos szerepet játszott a nyomozásban. Mielőtt tettekre került volna a sor,

az összeesküvőket elfogták s a nyilvánvaló bizonyítékok, köztük Mária hálálkodó levelei alapján elítélték és felakasztották őket.

Most már Erzsébet nem tudta — talán nem is akarta — megakadályozni Mária felelősségre vonását. A bíróság 1587. február 1-én kimondta a halálos ítéletet. A végrehajtási parancsot Erzsébet hosszas habozás után írta alá s adta át Davison másodtitkárnak, de kifejezte azt a kívánságát, hogy Máriát inkább méreggel vagy gyilokkal tegyék el láb alól. Erre azonban nem akadt vállalkozó, s Davison, hogy meneküljön a felelősségtől, Burghley-hez fordult, aki azután sietve küldte tovább a végzetes papirost. Február 8-án Stuart Máriát a hóhér lefejezte. Mindvégig méltósággal visel-

kedett; a pör alatt királyi felségjogaira hivatkozva vitatta bírái illetékességét, s a katolikus hit mártírjának vallva magát lépett a verpadra.

Az európai udvarokban nagy felháborodást keltett — nem Mária halála, hanem az, hogy hóhérkéz érhetette a koronás főt. Erzsébet mentegetőzött és mindenért Davisont hibáztatta, aki egy időre a Towerbe került.

Amitől Erzsébet két évtizeden át rettegett, most bekövetkezett: Stuart Mária holtteste eltorlaszolta a katolikus hatalmakkal való megegyezés útját. Éppen ez volt viszont az, ami megelégedéssel töltötte el Anglia protestáns közvéleményét. London tanácsa az összes harangokat meghúzatta a jó hírre és a polgárok örömtüzeket gyújtottak. A nemsokára

összeülő parlamentben pedig a vérmesebb puritánok úgy vélték, hogy eljött az idő, mikor Erzsébetet a radikális reformáció útjára lehet taszítani. Egyik képviselő javaslatot nyújtott be a fennálló egyházi törvények eltörlésére és új egyházszervezet kidolgozására. Mikor a megrémült elnök a királynő beleegyezéséig el akarta napolni a vitát, Peter Wentworth megkérdezte, hogy fennállhat-e az állam a parlamenti szabad vita nélkül? Másnap már a javaslattevő és ő is a Tower foglyai voltak. Erzsébet nem előre akart lépni, hanem visszafelé kereste az utat, de előnyös pozícióból akart alkudozni. Újra Németalföldre küldte Leicestert, akit azonban a hadiszerencse ezúttal is elkerült és a hollandiak új vezérével, Orániai Mórival összekülönbözve, Erzsé-

betnek pedig újabb adósságokat szerezve tért haza utolsó katonai próbájáról. Annál nagyobb győzelmet aratott Drake, aki 1587 tavaszán Cadizban támadta meg az Anglia ellen készülõ spanyol hajóhadat, ezer tonnányit elsüllyesztett belõle és nagy zsákmánnyal érkezett vissza.

Ez a súlyos veszteség sem akadályozhatta meg II. Fülöpöt, hogy évek óta érlelt tervét megvalósítva, elindítsa a „Győzhetetlen Armadát” Stuart Mária halálának megbosszulása címén Anglia elfoglalására. Végleg ki akarta húzni a tuskét, amelyet Erzsébet politikája jelentett a németalföldi és franciaországi spanyol vállalkozások oldalában, de õ maga, sőt Erzsébet sem volt teljes tudatában annak, hogy többrõl van szó: egy régi és egy új hatalom mérkőzésérõl

Európa ellenőrzéséért és a tengerek uralmáért. A spanyol politika csatlósából Anglia szinte észrevétlenül a spanyol hatalom versenytársává növekedett, de ezt Fülöp nem akarta, Erzsébet pedig nem merte elhinni. A királynő, az óvatos Burghley-vel egyetértésben 1588 tavaszán békekövetséget küldött Fülöp németalföldi helytartójához, és megtiltotta Drake-nek, hogy megismételje az elmúlt évben bevált elhárító expedícióját.

Az angol flotta vezetői, akik meg voltak győződve arról, hogy képesek felvenni a harcot a spanyolokkal, dühösen átkozták Burghley gyávaságát, tudva, hogy mögötte Erzsébet óvatossága rejlik. Pedig a „papírforma” szerint a királynő aggodalma teljesen jogosult volt. II. Fülöp 1580-ban Portugáliát is birodalmá-

hoz csatolta, s a korszak két legnagyobb tengeri hatalmának a világ minden sarkában sok győztes csatát vívott hajóhadával Erzsébet kevés csatahajót, inkább csak kalózáinak flottilláit és felfegyverzett kereskedelmi hajókat tudott szembeállítani. Igaz, az angol kalózok már többször fölébe kerekedtek a spanyoloknak és portugáloknak azzal az új taktikájukkal, hogy nem az ellenséges hajó megcsáklyázásával s a fedélzeten vívott kézi tusával döntötték el a harcot, mint az az ókor óta szokásban volt, hanem ügyes vitorlázási manőverezéssel hajóikról, mintegy mozgó erődökből ágyútűzzel bénították meg és kényszerítették megadásra az ellenfelet. Ez a gyorsaságra, meglepetésre alapozott taktika azonban eddig csak kis flottillák rajtaütésszerű

támadásaiban vált be, nagy tengeri ütközetben még nem próbálták ki. Drake és társai esküdtek arra, hogy megállják helyüket az „armadával” szembeni védekezésben is, és Erzsébetnek, miután béketapogatózásai visszautasításra találtak, nem maradt más hátra, mint rájuk bízni a maga és országa sorsát.

Ahhoz azonban már késő volt, hogy a spanyolokat elindulásuk előtt, otthon támadják meg. A Győzhetetlen Armada 1588. július 22-én kifutott a tengerre és a kedvező déli szélről hajtva egy hét múlva elérte a Lizard-fokot. (Számos történeti munka a dátumokat az Angliában akkor még érvényben levő régi naptár szerint tünteti fel; mi a máig használt Gergely-féle naptár szerint keltezünk, tehát tíz nappal előbbre.) Az angol flottát viszont

a szél Plymouth kikötőjébe szorította. A spanyol admirális, Medina Sidonia herceg terve az volt, hogy az angolokat saját kikötőjükben megsemmisíti, majd a németalföldi partokhoz hajózik és fedezi Farnese Sándor csapatainak Angliába való átszállítását. Az angol milíciát mozgósították a várható ellenséges partraszállás elhárítására. A csapatok Tilburyben táboroztak Leicester parancsnoksága alatt, s Erzsébet is odaérkezett, hogy személyes megjelenésével és bátorító szavaival öntsön lelket katonáiba. Az angol flotta parancsnokságát Charles Howard főadmirális, Erzsébet unokatestvére vette át, alvezérei az akkor már világhírkalózkapitányok, Hawkins, Drake és Frobisher voltak. A negyedik, Cavendish éppen hazatérőben volt föld körüli

expedíciójáról. Howard hajói az utolsó pillanatban tudtak csak kifutni Plymouthból, de ettől kezdve állandóan nyomában voltak a spanyoloknak. A megtépázott armada Calais előtt lehorgonyzott, hogy felvegye az érintkezést az áthajózásra váró csapatokkal, de augusztus 7-ének éjszakáján az angol gyűjtőhajók elől kénytelen volt a horgonykötelek elvagdolásával a nyílt tengerre menekülni. A dühöngő vihar a spanyol hajókat Gravelingen felé sodorta, ahol 8-ára virradólag az angolok rájuk csaptak. Az erős hullámban a magas építésű spanyol hajók ágyúgolyói a kis angol hajók felett átrepültek, ezek viszont eredményesen tüzeltek. A ronccsá lőtt armada Skóciát és Írországot megkerülve, hajókban és legénységben felére olvadva vergődött haza.

Az angol flotta egyetlen hajót sem vesztett, de Erzsébetet súlyos csapás érte Leicester halálával, akit járvány ragadott el.

„Deus afflavit et dissipati sunt”, Isten rájuk fújt és szétszórattak — hirdette feliratával a győzelem emlékére vert érem, melyen a földgömb volt ábrázolva, amint éppen kicsúszik a spanyol marokból. Mindez azonban ekkor még csak prófécia volt, a spanyol hatalom korántsem bénult még meg, s II. Fülöp konokul készülődött az újabb támadásra. Erzsébet meg-megújuló aggodalmak között, egyre nehezebben sajtolta ki a parlamentből előbb a segély dupláját, majd háromszorosát, végül négyszeresét, s közel egymillió font értékű királyi birtokot eladva folytatta a háborút, inkább kényszerű önvédelemből, mint tudatosan a nagy-

hatalmi pozícióra törekedve. Történelmi távlatból visszatekintve a nagy küzdelem eldőlt az armada vereségével, de ennek a döntésnek a végérvényességet az a szívós kitartás szerezte meg, amellyel Erzsébet előbb a békét védelmezte, majd az akarata ellenére vállalt háborút végigharcolta. Ahogyan régebben minden alkalmat megragadott a békés kompromisszumra, ezután egyetlen alkalmat sem szalasztott el, hogy csapásokat mérjen az ellenségre. 1589-ben Drake-ot azzal a megbízással küldte ki, hogy Lisszabont megtámadva, segítse Don Antonio portugál trónkövetelő ügyét. Az expedíció sok kárt okozott az ellenségnek, de a politikai célkitűzést nem érte el: Fülöp portugáliai uralmát nem sikerült megrendíteni.

Ugyanakkor viszont új hadszíntér nyílt

Franciaországban, ahol III. Henrik halála után a hugenotta párt vezérének, Bourbon (IV.) Henriknek trónigényét támogatta Erzsébet. Pénzt, majd sereget küldött segítségére és 1590 és 1594 között spanyol és angol csapatok harcoltak francia földön. A 20 000 angol katonának a fele ott pusztult, egy tengeri csatában Frobisher is elesett, de kiverték az utolsó spanyol helyőrséget is Franciaországból. IV. Henrik uralmának megszilárdulásával, ha a király katolizálásának árán is, elcsitult a francia vallásháború és csődöt mondott II. Fülöp terve Anglia bekerítésére.

A németalföldi szabadságharc sem nélkülözte a további angol támogatást s Farnese Sándornak 1592-ben bekövetkezett halála után a spanyol politika lényeg-

gileg már csak a déli tartományok megtartására szorítkozott; Hollandia függetlensége biztosítva volt. Sőt, a következő években a hollandi hajósok a portugál gyarmatbirodalom meghódítására vállalkozhattak. Az amerikai spanyol gyarmatok viszont az angol támadások szokatlan sorát szenvedték. 1591-ben Richard Grenville hőskölteménybe illő harca a Revenge fedélzetén egy egész spanyol flotta pusztulásával fizettette meg az angol hajósok önfeláldozását. A következő évben Raleigh fogott el az Azoroknál egy kincsekkel megrakott spanyol hajóhadat, 1595-ben Közép-Amerika partjait fosztogatta, s ugyanakkor Hawkins és Drake is elindultak Panama és Portorico ellen, hogy 1596-ban mindketten halálukat leljék utolsó kalandjukban.

A háborús évek tehát, ha nagy áldozatok árán is, dicsőséget hoztak Glorianának. Anglia biztonsága nem forgott többé közvetlen veszélyben, sőt megnyíltak a tengerek az angol kalózok és kereskedők előtt. A Hanza külkereskedelmi monopóliuma leáldozott, a Baltikumban és a Fehér-tengeren angol kereskedőtársaságok tevékenykedtek, szállítva a flamand emigráns szakemberek által technikailag megújított angol textilipar termékeit egész Európa számára. A kilencvenes években Indiát is elérték az angol hajók s 1600-ban megalakult a nagy jövőjű Kelet-indiai Társaság. Az „erzsébeti” korszak magvetésének kezdtek beérni első termései, ugyanakkor azonban válságának első jelei is mutatkoztak.

Erzsébet számára ez elsősorban a körülötte levő emberek kicserélődésében jelentkezett. Bacon főpecsétőr már 1579-ben meghalt; utódja, Christopher Hatton, a vidám, kedves, de egyben nagyon okos udvaronc 1591-ben követte őt, az elvesztése fölött érzett fájdalmat azzal is tetézve, hogy több mint 50 000 fonttal maradt adósa a királynőnek. Egy évvel előbb Walsingham is távozott az élők sorából; pótolhatatlansága jeléül Erzsébet betöltetlenül hagyta az államtitkári állást, az ügyeket az öregedő, betegeskedő, de megfeszített erővel továbbdolgozó Burghley-re bízva. A nagy kalózkapitányok elvesztése után a tengerek hősei közül csak Howard és Raleigh maradtak meg a nagy idők tanúiként.

Az udvar egén új csillagok tűntek fel. Köztük is a legragyogóbb Robert Devereux, Essex grófja volt, magas, csinos arcú, álmodozó szemű, de féktelen indulatokat és ambíciókat magában hordozó, katonai dicsőséget áhító fiatalember. Anyja révén Erzsébetnek unokaöccse, Leicesternek mostohafia lévén, gyors karriert futott be. Húszéves fejjel megkapta Leicester örökét, a főlovászmesterséget, de ő többre vágyott, Leicester szerepére: az első helyre Erzsébet szívében és tanácsában. A feleség és az anyja örömeitől megfosztott öreg királynő minden szeretetét reá pazarolta, kifogyhatatlannak látszó türelemmel bocsátva meg egyre kiütközőbb hibáit, önmagát is áltatva hovatovább külső máznak bizonyuló jó tulajdonságai felől. Az az

elfogultság, amit az angol arisztokrácia iránt érzett, mintegy összesűrűsödött Essex vonzó személyében, az „erzsébeti” renaissance e csillogó képviselőjében.

Essex valóban az „erzsébeti” angol arisztokráciát testesítette meg, történelmi pályafutásának abban a végső szakaszában, amikor lábai alól a felbomló feudális rend talaját elveszítve, a kibontakozó tőkés fejlődésből viszont kimaradva, nyilvánvalóan élősdireteggé vált, annál gátlástalanabb mohósággal követelve magának az anyagi jólétet és a politikai vezető szerepet. Az egyházi vagyon kifosztásával az arisztokrácia korábbi fő jövedelemforrása eldugult, a királyi adományokat pedig a háborús kiadások apasztották el, úgyhogy a kilencvenes években már elsősorban a sűrű egymásutánban kiadott

monopóliumok bevételei fedezték az arisztokrácia fényűzésének költségeit. Az étvágy azonban gyorsabban nőtt, mint a zsákmány, s az osztozkodás hevében a királyi udvar addig rejtett pártvillongásai nyílt klikkharcokká fajultak.

Az egyik tábor Essex körül szervezkedett, s legfőbb támaszai Bacon főpecsétőr tehetséges fiai, Anthony és Francis voltak. Az ellenpárt igazi irányítója Burghley volt, aki okos, de púpos kisebbik fiát (Erzsébet „pigmeusát”), Robert Cecilt akarta a maga örökébe ültetni. Hozzá csatlakozott az Essex katonai ambícióira féltékeny Raleigh. Erzsébet azt szerette volna, ha a rivalizáló, de jól kormányozható Leicester—Burghley kettőst egy Essex—Cecil párosítással pótolhatja, ezt azonban lehetetlenné tette

Essex vetélytársát nem tűrő hatalomvágya. Kierőszakolta magának a franciaországi expedíciós hadsereg vezérletét, s noha ottani tevékenysége oktalan bravúrokban és költséges parádézásban merült ki, hazatérve arra is rábírta a királynőt, hogy 1593-ban kinevezze őt a tanács tagjának. De ez nem elégítette ki Essexet, mert kevéssel előbb ugyanez a megtiszteltetés érte Robert Cecilt is, aki apja mellett gyakorlatilag átvette az államtitkári teendőket. Az udvari intrikák így áttevéődtek a tanácsba, éppen akkor, mikor a válság tünetei már nemcsak a kormányzaton belüli pártharcokban, hanem a kormányzottak fokozódó elégedetlenségében is megmutatkoztak.

A puritanizmus a háborús években növekedett vallási mozgalomból a tár-

sadalmi elégedetlenség általános megnyilatkozási formájává. Egyházszervezeti és hitelvi kérdések mellett hovatovább a társadalmi és politikai kritika is felhangzott a puritán agitációban. Perkins cambridge-i professzor híres könyve a hivatásokról ugyan csak 1602-ben jelent meg, de tanítása, melyben a koldusokat s a munkátlan arisztokratákat és cselédjeiket egyaránt Isten ajándékait bitorló, a lustaság főbűnében leledző parazitáknak bélyegezte, már terjedt, és kifejezte a „középosztály” lázadását a régi rend ellen. Erzsébet idillje, az arisztokrácia paradicsoma túlságosan sokba került a monopóliumoktól sújtott dolgozóknak és a monopolisztikus jogokat drágán megváltó tőkés vállalkozóknak. A parlament fokozódó vonakodása a segélyek

megszavazásában nem annyira a középkori rendi ellenállás utolsó megnyilatkozása, mint inkább a polgárosodó nemesiség ébredező igénye volt arra, hogy az ország pénzével a maga és ne az arisztokrácia javára gazdálkodják. Az általános prosperitásban a dzs centri meggazdagodott, s már nem akarta tovább tűrni, hogy kizárják a politikai irányításból, annál kevésbé, mivel Erzsébet kormányazata mindvégig vonakodott szabad utat engedni a tőkés érdekeknek, amelyekkel pedig a dzs centri egyre inkább azonosította magát. Ez egyet jelentett viszont azzal, hogy az angol feudális uralkodó osztály kettészakadt: a dzs centri szembefordult az arisztokráciával és rálépett a polgári forradalomhoz vezető útra.

A feszültség növekedésének a jele volt, hogy a vallási vita a föld alól a sajtó nyilvánosságára került. 1588 végén röpiratok jelentek meg, melyeknek Martin Marprelate („püspökfaló”) álnevet használó szerzője gyilkos gúnnyal figurázta ki az anglikán egyház püspökeit, ezeket a „törpe antikrisztusokat”. Kétévi nyomozás után sikerült a vélelmezett szerzőket elfogni, s noha kétségtelen bizonyíték nem volt ellenük, halállal bünhődtek. 1592-ben egy félbolond prófétát, aki az igaz egyházat üldöző Erzsébetre hangosan kérte Isten büntetését, ugyanez a sors ért. 1593-ban két szektaalapítót végeztek ki, s törvényt hoztak, amely száműzetéssel és halállal fenyegette az anglikán istentiszteletek kerülőit és a szakadár gyülekezetek szervezőit. A parla-

mentnek a vallásüldözés ellen felszólaló egyik tagja a Towerbe került, s hamarosan melléje zárták a száját ezúttal sem zabolázó népszónokot, Peter Wentworthot, aki haláláig nem is szabadult ki onnan. Noha a puritán eszmék sajtó útján való terjesztésének brutálisan elvágták az útját, a vallási kérdést többé nem lehetett a nyilvánosságból kizárni. Maga a hivatalos egyház ismerte el ezt azáltal, hogy sorra adta ki a puritanizmust és a szekta mozgalmat támadó könyveket, köztük Richard Hookernek az anglikán egyház védelmében írt monumentális művét, az *Ecclesiastical Polity*-t (1594), mely még a pápától is a legnagyobb elismerésben részesült.

Erzsébetnek egyre nehezebbé vált azt, amire az „erzsébeti”-ből leginkább

büszke volt, Anglia kompromisszumos belső békéjét fenntartani. A rendszer haszonélvezői éppúgy elégedetlenkedtek, mint a kárvallottjai. A fő bajkeverő továbbra is Essex volt. Addig követelőzött, amíg a királynő Howard mellé rendelte egyenjogú parancsnokaként annak az expedíciónak, amelyet 1596 nyarán indítottak egy újabb spanyol armada készülődéseinek hírére. Az angol hajók behatoltak Cadiz kikötőjébe, Essex vezetésével a katonák hősies rohammal bevették a várost, de míg zsákmányoltak, elszalasztották az igazi prédát, a kikötőben horgonyzó spanyol flottát, melyet sokmilliós rakományával együtt a spanyoloknak volt még idejük porrá égetni. Essex dicsőségének csúcsán érezte magát, kihívóan viselkedett Howarddal és a

királynő jogait bitorolva, lovaggá ütötte legvitézebb tisztjeit, ami felért egy fegyveres párt nyílt toborzásával. Erzsébet most már megsokallta kedvencének féktelenkedéseit. Essexet visszatérésekor az a lesújtó hír fogadta, hogy Robert Cecil államtitkár lett, s az üresedésben levő főpecsétőri hivatalt sem pártfogoltjai, a Bacon-fiak valamelyike, hanem a semleges Thomas Egerton nyerte el. A következő évben a spanyolok ellen induló flotta parancsnokságát Essexnek a gyűlölt Raleigh-val kellett megosztania. Végigveszekedtek az expedíciót, s közben futni engedték a spanyol kincses flottát, melynek elfogására küldte őket a királynő.

Erzsébet ezután sem ejtette ki kegyeiből Essexet, csak újra meg újra figyelmeztette a mértéktartásra. Ezt tette Francis Bacon

is, aki aggódva intette barátját, hogy ne költekezzék erején felül, főleg pedig ne törekedjék katonai méltóságokra, amelyek csak veszélyt hozhatnak rá. De Essex csak gyűjtötte az adósságokat, a párt-híveket és — az ellenségeket. Nem nyugodott, amíg a királynő ki nem nevezte őt Anglia marsalljának, a szárazföldi haderő parancsnokának, hogy a Cadiz óta legfőbb vetélytársának tartott Howard főadmirális meg ne előzhesse őt rangban. Így került 1599-ben az ír felkelők ellen indított büntetőexpedíció élére, címeihez Írország főkormányzójának méltóságát is odafüggesztve.

Írországot az angol királyok évszázadok óta újra meg újra megpróbálták elfoglalni, de az ír szabadságmozgalmat tartósan sohasem tudták elfojtani. A gyar-

mati kizsákmányolás kezdetéig az angol történelem legsötétebb lapjait az ír nép leigázására és kifosztására irányuló véres háborúk jelentik. Az angol hódítók elleni gyűlölet Anglia reformációja óta csak még magasabban lobogott a katolikus írekben. 1598-ban az angol megszálló csapatokat súlyos vereség érte s a felkelés vezérének, Tyrone grófjának spanyol segítségre alapozott függetlenségi politikája azzal fenyegetett, hogy Írország Anglia Németalföldjévé válik, ahol veszendőbe megy az „erzsébeti” dicsőség. Essex hadvezéri képességei kevésnek bizonyultak a győzelemhez, s politikai éretlenségét leplezte le azzal a fegyverszüneti szerződéssel, amely gyakorlatilag Tyrone kezére adta Írországot. Mindezt azzal tetézte Essex, hogy a királynő

parancsa ellenére sorsára bízta hadseregét és 1600 őszén hazasietett a magamentségének előadására.

Anglia presztízsének sérelme s a nyilvánvaló engedetlenség véget vetett Erzsébet türelmének. Házi őrizetbe vétette Essexet, majd a királyi tanács elé idézte, s védekezését visszautasítva, Egerton főpecsétőr házába internáltatta. Megfosztotta fő jövedelmi forrásától, az édesborok importjának monopóliumától, mondván: „a makrancos állattól meg kell vonni az abrakot”. Minél inkább könyörögtek Essexért barátai s tüntetett Cadiz hőse mellett a londoni utca, Erzsébet annál kevésbé volt hajlandó megbocsátani. Essex népszerűsége arra figyelmeztette, hogy hatalma, tekintélye forog kockán. Nyolchónapi fogság után, 1600

nyarán bírósági ítélet fosztotta meg Essexet minden rangjától, s ha nemsokára vissza is nyerte személyi szabadságát, az udvarban többé nem jelenhetett meg.

A sértett önérzet s még inkább a fenyegető anyagi romlás kétségbeesett lépésre bírta a kegyvesztett kegyencet. Hozzá hasonlóan fülig eladósodott barátaival, puritán és katolikus elégedetlennel, gátlástalan kalandorokkal szövetkezett, hogy Erzsébetet Cecil kormányának elbocsátására és a hatalom átadására kényszerítsék. A felkelésre a jelet Shakespeare társulatának kellett volna megadnia a trónjáról letaszított II. Richárdról szóló királydráma előadásával. Ez fülébe jutott a királynőnek, aki értett a jelképből, s mikor Raleigh egy árulótól közelebbi információkat is szer-

zett arról, hogy mi készül, Essexet a királyi tanács elé idézték. Bár hívei nagy része elhagyta, ő nem gondolt menekülésre, hanem 1601. február 8-án 200 fegyveresével betört Londonba, hogy a népet felláztassa. A királynő hírnökei azonban megelőzték, árulónak kiáltották ki és senki sem mert hozzá csatlakozni. Csónakon menekült Themze-parti házába, ahol ostrom alá fogták, s végül megadta magát. Tettére nem volt mentesség. A bíróság, melynek Francis Bacon, a volt barát is tagja volt, négy társával együtt halálra ítélte, és kivégezték.

A nép hangosan gyászolta Cadiz hősét, siratóénekek búcsúztatták „Anglia büszkeségét”, röpiratok jelentek meg Cecil és Raleigh ellen, akik a közhit szerint Essex vesztét okozták intrikáikkal.

Erzsébet maga is, amilyen bátran viselkedett a felkelés óráján, annyira össze volt törve Essex halála után: önmagát hibáztatta — s nem egészen ok nélkül —, hogy túl sokat engedett meg neki, és ezzel vesztébe sodorta. De bánatában is királynő maradt. „Aki a fejedelmi jogarhoz mer nyúlni, az nem érdemel szánalmat. A jogar olyan, mint a lángoló fáklya, elégeti azt, aki hozzányúl” — mondta a francia követnek. Essex tévedett, mikor azt hitte, hogy öreg és csúnya nagynénikéjével van dolga, akitől mindent kikövetelhet. Gloriana volt ő még mindig, akinek kezei nemcsak simogatni, hanem lesújtani is tudtak.

Essex végzete azonban árnyékként borult az udvarra és az országra, mintha vele együtt elszállt volna az „erzsébeti”

renaissance idill. Erzsébet is így érezte. Burghley-nek 1598-ban bekövetkezett halála után már senki sem maradt körülötte régi bizalmasai közül; új tanácsosaihoz nem fűzték baráti szálak. Az intrikáló udvar csak csömört ébresztett benne. Öreg udvari történészével a „rózsák harcáról” beszélgetve, így fakadt ki: „azokban a napokban az erő és a fegyver érvényesült, de ma a róka ravaszsága áradt el mindenütt!” Ezekben az években írta Shakespeare tragédiáit, amelyekben egy csapásra felbomlik korábbi költői világának renaissance harmóniája, s ami marad, az nem más, mint (Hamlettel szólva) „undok és dögletes párák összeverődése”.

S ha Erzsébet nem tudta volna még, hogy megváltozott a világ, akkor megtud-

hatta ezt 1601-ben összehívott parlament-jétől, amely először vette a bátorságot, hogy tiltakozzék a monopóliumok ellen. A királynő most már nem harcolt, nem küldte intézkedéseinek bírálóit a Towerbe. Búcsúzott az élettől és az országtól, s jó emléket akart hagyni maga után. Gloriana egész nagysága, lebilincselő egyéniségének minden varázsa felragyogott hattyúdalában, a parlamenti küldöttség búcsúfogadása alkalmából tartott „arany beszédében”, mely egyúttal önmaga előtt is számadás volt életéről.

„Elnök úr — kezdte —, látjuk, hogy Önök köszönettel járulnak elénk. Tudják meg, nem kisebb örömmel fogadom ezt, mint amilyent az Önök szeretete csak elvárhat ezért a felajánlott ajándékért. És többre becsülöm azt minden kincsnél

és gazdagságnál, mert azokról tudom, mit érnek, míg a hűséget, a szeretetet és a köszönetet felbecsülhetetlen értéknek tartom. S bár Isten magasra emelt engem, mégis azt tartom koronám dicsőségének, hogy az Önök szeretetétől körülvéve uralkodhattam. Ezért nem annyira annak örülök, hogy Isten királynővé tett engem, mint inkább annak, hogy egy ilyen hálás nép királya lehetek, és Isten eszköze lehettem az Önök biztonságának megőrzésében s a veszedelmektől való megmentésében. . . ”

Néhány mondat után, biztosítva a parlamentet, hogy mindig az ország java lebegett a szeme előtt, így folytatta: „Elnök úr, Önök köszönetet mondának nekem, de inkább én tartozom Önöknek köszönettel, és kérem tolmá-

csolják azt az egész alsóháznak, mert ha nem kaptam volna tájékoztatást Önöktől, hibát követtem volna el, egyszerűen a valóság nem ismerése miatt... Azt, hogy az én adományaim népem sérelmére lehetnek, és szabadalmaink színe alatt egyesek az elnyomásra szerezzenek kiváltságot, fejedelmi méltóságunk nem fogja túrni. Mikor ezt meghallottam, nem nyughattam, amíg jóvá nem tettem... Nem kívánok tovább élni és uralkodni, csak amíg életem és uralkodásom az Önök javára van. És ha volt is vagy lesz is sok hatalmasabb és bölcsebb fejedelmük ezen a trónon, soha nem volt és nem is lesz olyan, aki jobban szeretné Önöket."

Az alsóház küldöttsége könnyes szemekkel járult kézcsókra a királynőhöz,

akit legtöbben közülük már nem láttak többé.

A monopóliumokról való lemondással Erzsébet nemcsak legbővebben csurgó jövedelmi forrásától, hanem élete nagy álmától, az arisztokrácia paradicsomától is elkészönt. Utódai újra megnyitották ezt a forrást, s ezzel felidézték a monarchiát és az arisztokráciát elsőprő forradalmat. De Erzsébet utolsó éveiben még csend volt, semmi sem zavarta többé Gloriana búcsúzkodását. Írországból az angol csapatok döntő győzelmet arattak a felkelőkön és a segítségükre partraszállt spanyol csapatokon. Ezután Erzsébetnek már csak egy teendője maradt a brit szigetek békéjének és egységének biztosítására: az utód kijelölése, amire az udvar és a parlament sürgetései ellenére

mindeddig nem volt hajlandó. Halálos ágyán Jakab skót királyt, Stuart Mária fiát nevezte ki az angol trón örökösének. „Fekete férjének”, Whitgift érseknek utolsó szolgálatait, vigasztaló szavait megköszönve halt meg 1603. március 24-én.

„Több volt, mint férfi, de valójában néha kevesebb, mint nő” — mondta róla Robert Cecil. Tévedett. Erzsébet erényei és hibái egyaránt női mivoltából fakadtak, s amivel több volt, mint nő, az a királynő volt benne. Csodálatos önfegyelmel nevelte önmagát erre a szerepre s egyben nevelte Angliát is világtörténeti szerepére. Erzsébet és az „erzsébeti” valójában elválaszthatatlan volt, és méltán az maradt az utókor szemében is.

Erzsébet mindmáig klasszikusnak számító élet-
rajzát *J. E. Neale* írta meg 1934-ben, legkönnyeb-
ben hozzáférhető kiadása 1960-ban jelent meg a
Pelican-sorozatban, Queen Elizabeth I. címen.
A korszakról igen sok monografikus feldolgozás
látott napvilágot, megbízható információival
kitűnik a *The Oxford History of England* sorozat-
ban *J. B. Black* műve: *The Reign of Elizabeth*
1558–1603. 2. kiad. London 1959. A marxizmus-
hoz közel álló szemléletű feldolgozás *L. Stone*:
The Tudor Age c. könyve a Nelson kiadó *A His-*
tory of England sorozatában. Szerzőjének a kor
társadalmáról szóló egyéb munkái a legjobb eliga-
zítást adják az „erzsébeti” abszolutizmus gazda-
sági-társadalmi hátteréről. Külön meg kell
említeni *C. Hill*: *Economic Problems of the*
Church from Archbishop Whitgift to the Long
Parliament c. monográfiáját, London 1956., mely
elsőnek tisztázta Erzsébet egyházpolitikájának

gazdasági natterét s egyben az „erzsébeti” abszolútizmus igazi természetét.

Bővebb tájékoztatást kívánó olvasóinknak figyelmébe ajánljuk *Hankiss E.—Makkai L.*: Anglia az újkor küszöbén. Bp. 1965. c. művelődéstörténeti összefoglalás bibliográfiai fejezetét, valamint a gazdasági, társadalmi és kulturális vonatkozások tekintetében magát a könyvet. A korszak forrásanyagából érdekes szemelvényeket közölnek *Kulin Katalin*: Utazás a régi Angliában. Szemelvények az Erzsébet korabeli mindennapi élet dokumentumaiból. Bp. 1964., és *Rázsó Gyula*: Felfedezők, kalózok, gyarmatosítók. Angol utazók, hajósok és gyarmatosítók a XVI—XVII. században. Bp. 1963. Nem térhetünk ki itt a gazdag magyar nyelvű Shakespeare-irodalomra, mely szintén elősegíti a korszak mélyebb megértését.

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	5
A vérpad árnyékában	11
Az „erzsébeti” abszolútizmus	37
Genf és Róma között	79
Gloriana dicsősége és alkonya	123
Irodalmi tájékoztató	166

2	Bevezetés
11	A vértanú életrajzaiban
37	Az „erzsébeti” apokrifium
79	Gent és Róma között
123	Gladius discoloris és alkony
166	Iródnél tájékozódás

A kiadásért felelős: az Akadémiai Kiadó igazgatója

A szerkesztésért felelős: Zrinszky Lászlóné

Műszaki szerkesztő: Bogdán István

A kézirat beérkezett: 1967. IX. 1.

Terjedelem: 2,68 (A/5) iv Példányszám: 5000

Alkalmazott betűtípus: New Times

67.64351 Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bernát György

